

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

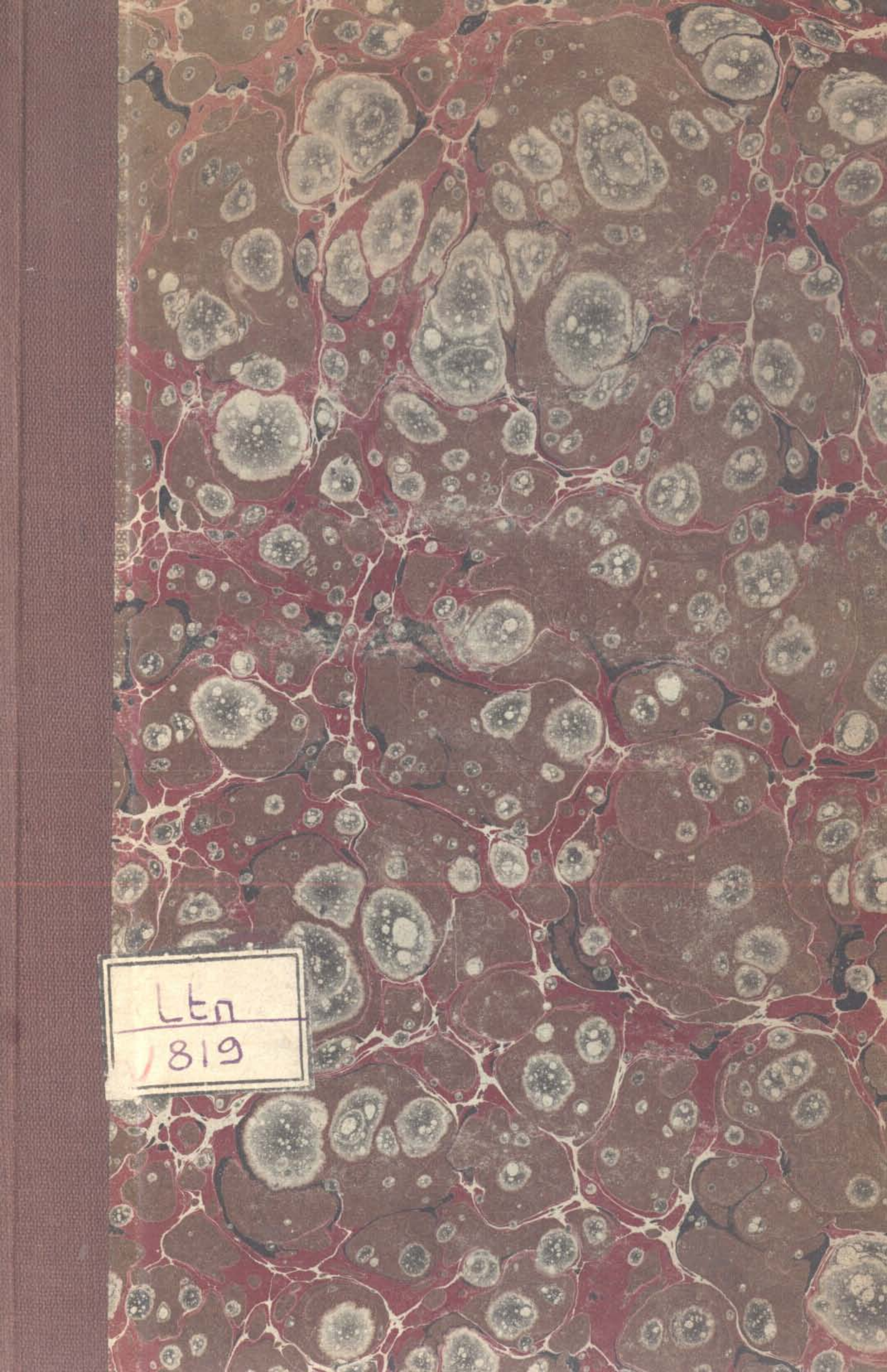
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

The image shows the front cover of an antique book. The cover is decorated with a traditional marbled paper pattern, specifically a 'stone' or 'shell' pattern. This pattern consists of large, irregular, light-colored (cream or off-white) spots and blotches, each containing smaller, darker (grey or blue) speckles. These are set against a background of deep red and dark brown tones, with thin veins of white and black separating the larger areas. The marbling is dense and covers most of the book's surface. On the left side, a vertical strip of dark brown, textured material, likely leather or cloth, forms the spine of the book. In the lower-left corner, there is a small, rectangular, cream-colored paper label with a thin black border. The label is divided into two horizontal sections by a single line. The top section contains the handwritten text 'Ltn' in a dark ink. The bottom section contains the handwritten number '819', also in dark ink. The overall appearance is that of a well-used, historical volume.

Ltn

819

ԽՆԴԻՐ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ
Հ Ա Յ Ո Ց

1999

ՓԱՐԻՉ. — ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

Paris. — Typographie Arménienne de Walder, rue Bonaparte, 44.

Խ Ն Դ Ի Ր

Մ Ի Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Հ Ա Յ Ո Ց

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Տ Ի Պ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

4 819-60

29 822

ԽՆԴԻՐ

Մ Ի Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Հ Ա Յ Ո Յ

Ա

Չգեցնի նոր եւ ապառնի պատմութեան, որ կրօնական չոր ու
ցանախ դրութենէ կարի ազատ սկզբամբ դատէ այս հին ու ազնիւ
Ազգին անցեալն ու ներկայն. ուր բազմազան անցից մէջ, բա-
փանցիկ աչք մը, կամ տեսութիւն մը միայն կարող է ուշի ուշով
զննել եւ առանց կողմնակցութեան ու պաշարման տամարանել
անոր քաղաքական եւ բարոյական խնդիրները. յորում իսկ կա-
րօս էր այս ժողովուրդն ի սկզբանէ անի, յորմէ եւ զուրկ մնա-
լուն պատճառաւր դեռեւս կեանք մեծ վստահի մէջ ընկած էր,
առանց բարեխնամ պաշտպանութեանն Օսմանեան Պետութեան,
որ այս աւուր ունեցած ազգային շարժումը եւս ի շնորհս նոյն
Պետութեանն է, անուրէս :

Եւ որովհետեւ դիպուածը շարժում է, եւ շարժումը ժողովր-
դեան մէջ մարդիկ ստեղծելու յատկութիւնն ունենալուն համար
բազմ համարված է, ուրեմն ժամանակ է հաւատարմի՛ թէ բազմը

Հայոց պատմութիւնը պիտի տրամաբանէ ու դար առ դար մինչեւ իւր ասեցին իմաստասիրելով՝ նորահաս սեռին ամենայն բան նշմարտաբանութեամբ պիտի աւանդէ, իբրեւ խրատ, կամ յանդիմանութիւն եւ կամ փառալերութիւն :

Դնենք ուրեմն մերինն ալ այժմեան բազմասեռակ խնդրոց հետ, ու ձգենք պատմութեան անաչառ վնասոյն տակ, եւ տեսնենք թէ Հայոց զաւակներն ու բոռունքը ինչ պիտի լսեն կամ օգտին :

Լաված էր թէ Հայ ազգ մի կայ յաշխարհս, որ Արեւելի մէջ Քրիստոնէութիւնը տարածելու եւ կամ այն կրօնը պատշապանելու համար անբաւ արիւն քափած ու վերջապէս զոհ եղած է իրեն ընդարձակ Հայրենիքովը... զուրկ յամենայն փառաց եւ արտօնութեանց, սրկութիւնը միայն իրեն բաժին մնացեր է, որ հլուքեամբ ամէն ծառայութիւնը, պատառ մը հացի համար, յանձն առնելէն յետոյ, ստիպվեր է նաեւ հայրենիքը ձգել ու զաղթել աշխարհիս ամէն կողմերն, իրեն ապրուստ մը նարելու մտով : Եւ որովհետեւ օտարականին շնորհքը բնականաբար ամէն երկրի մէջ միշտ ծուռ է, Հայերն ալ իրենց մշտնջենաւոր փառապանութեանը եւ կամ բուն իրենց երկրին սրկութեանը մէջ դարերով կենալէն յետոյ, իրենց առաջին ամէն փառաց հետ բնական փառութիւննին եւս մոռանալով, կարծեր են թէ իրենց նախնեացն իսկ եւ իսկ հայելին են եւ այնպէս պէտք է մնան մինչ ի յաւիտեան, զի սրկութեան համար ծնած են :

Այս վիճակին մէջ զտնտեսող ժողովուրդէն Եւրոպացին ինչ կրնար յուսալ... նչ ինչ... : Ահա այս էր Հայոց ազգին վրայ եղած համարումը ըստ փառապանութեան :

Հայերը, փառապանութեան դեռ չսկսած, տեսնելու միլիօնէն աւելի էին . բայց իրենց կործանման եւ փչնալուն պատճառները միմիայն փառապան սրկութենէ ծագած չէին, այլ կրօնական

խնդիրներով ազգային բաժանումն ալ բոլորովին օտարացոյց զիրենք մէկզմէկէ. եւ եղան ազգ մի ստուկ նսնել ըստ կրօնականին, վասն զի կրօնը ազգութեան փոխելով, սկսան իսկ օտարի նման զիրար թշնամանել եւ անպատուութիւն համարելով Հայ անունը մերժել եւ հեռանալ ի նմանէ :

Այս կրօնական բաժանման հետեւութիւնները իջեցուցին Հայոց թիւը մինչեւ չորս միլիօնի, եւ որովհետեւ օտարազգի դելադրութեամբ արդէն ծագած ասելութիւնն ու արհամարհանքը արմատացաւ, գլուխ կեցան ամէն կրօնի եկեղեցականք եւ իրենց խրդին ու չորեքսասնադարեայ անլուծելի վեները այս խեղճ ազգին բերանը դրին, ու սկսան զինքն բարոյապէս ննչել, յանուն կրօնի եւ քաղաքական իշխանութեան պատճօնի : Եւրոպացին ու Հայոց լծակից ազգերն անգամ տեսան այս բացառիկ վիճակն ու հաւատացին, թէ Հայք արդարեւ ստեղծութեան համար ծնած էին. ուստի եւ բազմաթիւ ածականներով զարդարեցին զնա, որ ամէն բանի նմանեցաւ բնոյց ի Հայութեան... Եկեղեցականք, կամ լաւ եւս փոխանորդ կառավարութեանց, բոլորովին առանձնանալու համար քաղաքական անջատութեան չգոհացան, այլ ամուսնական առնչութիւնն անգամ արգիլելով անհնար ըրին նաեւ ազգայնութեան յարաբերական միութիւնը, որ Եւրոպացոց անհասկանալի՝ միանգամայն ծաղրելի է՝ մանաւանդ այս դարուս մէջ : Ահա այս էր Հայոց ազգին վրայ եղած կարծիքն ալ, ըստ կրօնականին, մինչեւ վերջի տարիներս :

Հայր քան տարիէն ի վեր սկսաւ ամենածանր կերպիւ պրնրօսալ դէպ ի յառաջադիմութիւն, իսկ երկու տարի առաջ յանկարծակի գլուխ վերուց եւ ի զարմացումն ամենեցուն կանոնադրութիւն կանչեց, ու սահմանադրեցաւ : Եւրոպեան եւ Արեւելեան ազգերը տեսան Հայուն արիւնը, որ անարատ մնացեր

է մինչեւ ցարդ, շառ *h* անազան *ֆան երբեք* ըստ Հայն ու սկսաւ շարժիլ, թորվելով այն ծանր մականունն որ *անաւալ* ⁽¹⁾ բառով բեռնաւորված էր յանիրաւի... բայց...

Խնդիրնիս համառօտելու համար ըսենք վերջի բառերնիս՝ թէ այս ազգը թէպէտ օտարի շնորհած ածականներէն ու նմանութիւններէն սկսաւ իրօք հեռանալ, սակայն դեռ Հայու շնմանեցաւ : Ըսել է թէ այս վիճակին մէջ իւր Սահմանադրութեամբն հանդերձ, բանի մը նմանութիւն չունի, հետեւաբար վախ ալ կայ, որ օտարները զինքը ինչի՞ որ ուզեն նմանեցրնեն, մինչեւ որ ինքը բանի մը նմանի :

Ինչ՞ էր Հայն ու ինչ եղաւ, թող պատմութիւնը դատէ, ինչպէս որ վերն ըսինք. մեր խօսելիքը արդի վիճակին վրայ միայն պիտի ըլլայ. մեր փափաքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ *բանի մը*, այսինքն, *բուն իսկ Հայու* նմանեցրնել զինքը :

Մեր նպատակին գալով՝ սկսինք *Միութեան* խնդիրը լուծել, եւ տեսնենք թէ մեր խրատն ու սկզբունքը պիտի հասկընայ կամ պիտի ընդունի, այս կարեկցութեան ու համակրութեան արժանի ազգը, թէ պիտի մերժէ!... փորձենք .

(1) *His. de l'Empire ottoman* (t. II, p. 17), par Juchereau de Saint-Denys. Պատմութեանս *Լեզուագիտ* Հեղինակը Հայոց վրայ խօսելով այսպէս գրած է, Ils ne donnent aucun ombrage aux Turcs, qui, pour les caractériser d'une manière aussi exacte qu'expressive, les comparent aux chameaux, ces animaux si doux, si patients et si utiles.

Տանիկը իրեն ժողովրդեան ստորին մասը նշանակելու համար, սովորութիւն ունէր *հաւալ անաւալ* ըսելու, նսնել այն աստիճան՝ որ դեռ Կասպից ծովին մօտը նսած եւ Հայերուն երեսն անգամ տեսած չէր : եւ այժմ Տանկաց, Յունաց, Հրէից, Պուլղարաց, եւ նոյն իսկ Եւրոպացոց ստորին մասերն անգամ այդ բառերէն ազատ չեն. եւ եթէ Տանիկը Փարիզ գայ եւ հրաւարի շինութեանց գործաւորները տեսնայ, չենք կարծեր որ իրենց *պէյզաշե* անունը շնորհէ. ուստի այդ բառը մասնաւորապէս Հայոց սեպհականելը կամ զգիտութեան նշան է, կամ, ստարապետեան եւ կամ յիմարութեան :

Չկայ Հայ, մեր կարծեօք, որ միութեան չփափաքի, բայց տեսնենք թէ ինչ է Հայուն փափաքած միութիւնը, եւ ինչ կերպիւ կրնանք իրեն բացատրել հիմնաւորն ու անհիմք, մէկ խօսքով, կարելին ու անկարելին :

Ազգի կամ ժողովուրդի մը հետ խօսելու եւ համակրութիւնը քրտելու համար, պէ՛տ է .

Նախ՝ անոր բարոյական պատմութիւնն աղէկ գիտնալ, որ կրօնականին հետ եւս կապակցութիւն ունի: Անոր ամենասրբազան աւանդութիւնք յարգել: Անոր կրօնական զանազան զգացումները պատուել, անխտրաբար: Իրեն բնականից կամ դրացի եւ կամ իրեն վրայ տիրող ազգաց հետ ունեցած յարաբերութիւնները գիտնալ: Իրեն ներքին, այսինքն, ընտանեկան եւ ազգային կենսակցական, ու դրսի յարաբերական զգացմանցը մէջ՝ գաղտնի եւ անթափանցիկ տարբերութիւնը փոքր ի շատէ երեւակայել կամ նշմարել: Եւ վերջապէս, հասու լինել՝ թէ Հայը (որովհետեւ խօսքերնիս այս Ազգին հետ է) ինչ սկզբամբ կամ ո՞ր նիւթոց մէջ կրնայ միաբանիլ անխտրաբար, որ կրօնական խնդիրներէն ազատ ըլլայ, միանգամայն պարծանք համարի իրեն մասնակցութիւնն, սյն խնդրոյն մէջ, որ համայն Ազգին հետ վերաբերութիւն ունի:

Աստուց վրայ փոքր ի շատէ տեղեկութիւն ունենալնիս է որ զմեզ քաջալերեց խնդրոյս ձեռնարկութեան: Բայց կանգ առնենք հոս, եւ նշմարտութիւն մը խոստովանելով ըսենք, թէ Հայը, կրօնական խնդիրէն դուրս էլա՞ծին պէս, առիւծ մըն է ամէն ազգաց դէմ իւր ազգակիցը միջեւ ի մահ պատշապանելու. Հայը երբէք չի ներեր օտարին որ զիւր ազգակիցը ննջելու յանդգնի. եւ եթէ նա զտնտես է այնպիսի վիճակներու մէջ, որ ազգակիցքը ձգած, մահնա՞ծ կամ սնանկոյս բողած ունի, անի կրօնական զգաց-

մանց պտուղն է եւ ո՛չ այլ ինչ . որով միայն ենթակայ եղեր է Հայր, պարսաւանաց եւ նախասանաց :

Եւ ահա այս երկու զօրաւոր իրերն են, Հայուն երկու բնածին յասկուքիւն եւ կերպարանի տուօղները, զորս մեք պիտի ջանամք իրարմէ զասելով մի առ մի քննել, առանց իրեն սրբազան զգացումները վերաքննելու, եւ դարձեալ իրար կապելով միացնել այս Արեւելեան արքունն ազգը, որոյ նակասին վերայ վնասբար գովեցաւ հերուրնէ ի վեր *հրահանգիչ* անունը, ի մասին բարեկրթութեան ապագայ սերնդոցն Ասիոյ :

Երկու սրբազան խնդիրներ ունիմք առջեւնիս, որ ըստ մեզ, մէկը միւսին զոհելը սրբապղծութիւն է : *Ազգայնութիւն* եւ *Կրօնք*, երկուքն ալ անդրժելի . առաջինը բնական ու երկրորդը բարոյական սրբազնութեամբ պատկառելի, ըստ մեր սկզբանց :

Վասն որոյ ինչպէս որ *Ազգայնութիւնը*, նոյնպէս եւ *Կրօնքը* պէտք է մեզ պատշապանել անխտրաբար, իբրեւ մարդ եւ ո՛չ իբրեւ կուսակից ո՛ր եւ իցէ խմբի :

Չորս միլիօնէ բաղկացեալ Հայերն երեք կրօնով բաժանեալ են իրարմէ, առաջին եւ ամենամեծ մասը *Լուսաւորչական* է, երկրորդը *Հռոմեակաւն* եւ երրորդը *Բողոքական* : Ասոնց երեք մասն ալ մի եւ նոյն լեզուն, մի եւ նոյն բնաւորութիւնը եւ մի եւ նոյն սովորութիւնն ունին . սակայն, Հայութիւնն ալ երբէք իրարու չեն զոհեր, ըսելու չափ իրաւունք չունիմք այս տեղ, եւ այս բանն է ահա, որ առանց երկայն բացատրութեան կրնայ խնդիրնիս պարզել եւ ամենանիշտ գաղափար մը տալ մեր ընթերցողաց, թէ ո՛րչափ զօրաւոր՝ մանաւանդ վճանգաւոր է կրօնաւորական դաստիարակութիւնը, անէր եւ ստիպեցաւ ժողովուրդի մը ազգայնութեանը համար :

Չենք ըսեր թէ կրօնաւորական դաստիարակութիւնը ըստ ինքեան

անօգուտ կամ պարսաւելի է, քան լիցի. բայց երբոր անով ժողովուրդ մը մինչեւ իւր ազգայնութիւնը կրնայ ուրանալ եւ անոր տեղը կրօնական անունն ընդունիլ, իրաւունք ունիմք ըսելու թէ կրօնաւորական սկզբանց հետեւութիւնը սրբապղծութիւն է յայտմասին, քանի որ հնն ազգուրացութիւն կայ : Այս ալ անհասկանալի, մանաւանդ ծաղրելի խնդիր մըն է Եւրոպացոց համար, որ Հայք, մինչեւ ցարդ (դեռեւս պարծանօք) ինքզինքնին կամ զմիմեանս, *Կարօլիկ* եւ *Փոփօքսական* անուանելով, ուզած ըլլան իրենց խմբիկը կրօնական անուամբ, զաս ազգ եւ զաս ցեղ համարիլ Ասի զգեսին *ես մարդ եմ*, առագաստին ալ *ես նաւ եմ*, ըսելէն քննաւ տարբերութիւն չունի. բայց մարդը մարդ է եւ ոչ զգես, նոյնպէս նաւը նաւ է եւ ոչ առագաստ, թող որ ամէն մարդ յատուկ անուն ունի, ինչպէս ամէն նաւ . իսկ զգեսն ու առագաստը իրենցինէն ուրիշը չունին եւ չեն կրնար ունենալ : Թող ներեն մեզ ընթերցողք, այս աննորնի բաղդատութեանցս համար. բայց այսպիսի արտաւանգ խնդրոյն վրայ տրամաբանօղինք իրքը իմաստակութենէ երբէք դուրս չելներ . . .

Լուսաւորչական Հայր (թուօք, երեք ու կէս միլիօնէն սլ աւելի) բոլորովին տարբեր դրութեան մէջ է յայտմասին, եւ այս դրութիւնը խիստ պատուաւոր է՝ մանաւանդ Եւրոպացոց առջեւ. վասնզի նա, *Լուսաւորչական* բառը չի գործածեր, եթէ ոչ, միմիայն կրօնական խնդրոց մէջ, եւ սոյն ալ հարկը պահանջած ատենին :

Հայր ընդհանրապէս Հայ է, ազգաւ եւ կրօնիւ, նսնել իրեն երկու մաս Համազգեսցը դրութեամբ. որք թէպէտ միայն կրօնիւ առանձնացած են, սակայն հարկը պահանջած ատենին Հայ անունը իրենց վրայէն զերծելու եւ միմիայն Լուսաւորչականաց սեպհական անունը համարելու միտք պատրաստ են. եւ սոյն, ամենայն լրջութեամբ եւ իբրեւ նոյն մեծագոյն մասին կրօնքը

նշանակելու մտով: Այս մասնաւոր եւ հակասական կացութեան պատճառն ուրիշ բան չէ, բաժանեալ մասանց կողմանէ, եթէ ոչ մեծագոյն մասին ասենով իրենց վրան յարուցած կրօնական մեծ հալածանք յիշեցրնելու համար: Հալածող ազգաց յանցանացը համար վայելուչ նախասինք մըն է այս, որ Հայոց Լուսաւորչական մասն ալ պիտի կրէ մինչեւ այն ասեմ, որ իրեն հալածած մասերուն հետ անխտրութեամբ վարվի եւ ազգայնութեամբ միանայ:

Այսու ամենայնիւ Հայր չէր միայն այս յանցանաց մէջ՝ ժամանակաւ ամէն Ազգ բնդհանրապէս կրօնք ազգայնութեան տեղ բռնած էին, եւ այս դրութեան անբնական ըլլալը դեռ շատ ասեմ չէ, որ երեւան ելաւ. բայց անցեալ դարերուն մէջ կրօնական ազատութիւնը հալածելուն սկզբունքը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ ազգութիւնն իրեն ամբողջութեանը մէջ պահելու, կամ անկէց ելնելիք ուրիշ ազգի մը ձեւակերպութիւնն արգիլելու համար: Ըսել է թէ ազգասիրական ոգին էր զիրենք ստիպողը, որ ելան ազգին միութիւնը պահելու մտով՝ հալածանք, ախոր, շարշարանք եւ անպատմելի նեղութիւններ հնարեցին, եւ վերջապէս շարութիւն չմնաց որ ի գործ չդնեն. եւ այս ամէնն ի սէր Ազգի եւ միութեան նորա: Եւ որովհետեւ Հայն ալ իր ազգութիւնը ամբողջ պահելու նպատակաւ ուրիշներէն տարբեր սկզբունք մը չունեցաւ, ներելի է հաւատալ, թէ ուրիշներէն աւելի մեղաւոր չէր յայսմ մասին, եւ ոչ այլոց կիսուն չափ դատապարտելի, քանի որ նա գտնէ այն սնոսի պարծանքը չունեցաւ ու այլոց նման ինք զինքը քաղաքակրթեալ շանուանեց եւ *արքայն Բարբոռոյիսկեսի* զիւրուան ահռելի կոտորածը չերազեց... Եւ որ կրնայ յիշել կամ յիշեցնել զայն, առանց անոր կարմրագոյն ամօթն իր դիմաց վրայ կրելու:

Բայց ձգենք այս ցաւալի դիպուածները, որ մարդկային սեռին անկրթութիւնն ու անզբութիւնը հաստատելէն ուրիշ արժէք

մը չունին. եւ դառնանք մեր խնորյն, զոր վերն ընդմիջեցինք :

Հայոց ազգային վարչութեանց իշխանութիւնները բոլորովին կրօնական են, Լուսաւորչականք եւ Հռոմէականք իրենց առանձին Պատրիարքունիքն ունին, Բողոքականք ալ կրօնատէր աշխարհական մի, Ազգապետ անուամբ: Պարզենք այս խնդիրը փոքր ինչ :

Պատրիարքական բարձր իշխանութիւնք, ժամանակաւ Օսմանեան Պետութեան մասնաւոր արտօնութեամբք հաստատւած էին, Թրքասանի երկու երեւելի եւ բազմաթիւ հպատակ ժողովրդոց համար. այսինքն, մին Հայոց եւ միւսը Յունաց հոգեւոր եւ առնին կառավարութիւնները հսկելու, եւ այս երկու ցեղ ժողովրդոց կրօնական արտօնութիւնները ապահով դրութեան մէջ պահելու համար: Այս սկզբունքը Օսմանեան Պետութեան աշարժողութեանը պտուղն էր, որ գիտէր եւ գիտէ մինչեւ ցարդ, թէ ինչ կերպով վարելու է ստեղծեալ ժողովուրդները, որ հլութեամբ, ոչ միայն իրարու, այլ բուն իրենց կրօնակցացը հետ խաղաղութեամբ, ապրին, եւ հետեւաբար նանաչեն իրենց պատրիարք առ Տէրութիւն ըստ քաղաքականին, եւ առ Պատրիարք ըստ կրօնականին: Եւ որովհետեւ այս սկզբունքը արդէն ունէր Օսմանեան Պետութիւնը, երբոր վերջի տարիներս Հայոց մէջ կրօնական բաժանումներ ծագեցան ու Պատրիարքական երկու զատ իշխանութիւն եւս հաստատել հարկ եղաւ, բնականաբար դժուարութիւն չէր կրնար հանել Տէրութիւնը զանոնք հաւասարելու Հայոց եւ Յունաց Պատրիարքութեանցը:

Այն ալ չմոռնանք ըսելու, որ (թէ եւ հակառակ իւր սկզբանց) Օսմանեան կառավարութիւնը մէկէն ի մէկ չուզեց զիջանիլ այսպիսի արտօնութիւններ եւ կամ պատրիարքութիւններ բազմապատկելու, իբրեւ թէ Հայուն միութիւնը չեղձանի . . . Բայց կրօնա-

կան խնդիրն ինչ սներ չէ կործաներ, ո՞ր երկրի մէջ աւերման գործիք չէ եղեր եւ ո՞ր Տէրութիւն չէ գիշուցեր... Լուսաւորչակաց կողմանէ ծագած կրօնական հալածանք, բաժանեալ մասանց պաղատանք, այն ասեցի փառաներուն կաշառակլութիւնը եւ օտարազգի կրօնաւորաց խորամանկ եւ գաղտնի հնարքները՝ դիւրացուցին այս եղծանիչ որոշումը Տէրութեան առջեւ : Եւ յիշաւի, Օսմանեան կառավարութեան առաջին եւ սրբազան պարսէ մըն էր բարեխնամել, հսկել եւ արգիլել այս կրօնաւէր ժողովրդեան մէջի ծագած մահացուցիչ երկպառակութիւնները՝ մանաւանդ այն ասեցին, որ ազգութիւնն ու կրօնքը խառնաշփոթ դրութեամբ, յասկացեալ անուն անգամ չունէին Արեւելի մէջ :

Իսկ այժմ լուսաւորութիւնը ծագեց, ու սարիներէն ի վեր պատրուակեալ եւ սփռեալ խնդիրը բացատրելով յայնմապէս լուծեց ու Հայուն առջեւ հաստատեց թէ *այլ է ազգութիւն եւ այլ է կրօն* : Հայոց Ազգին ամէն խմբի լուսաւորեալ մասունք, ասի ընդունեցին եւ սկսան գիրար բարեւել, իրարու ձեռք սեղմել. ազգային անմահ արեան համակրական եռումը զգալ ու սրբմութեան եւ ուրախութեան, երկու հակառակ զգացմանց մէջ, անցեալին վրայ ծիծաղելով արժատուել..... Տէրութիւնը դիտեց այս նորածին զգացումը. այն, որ ասեցով՝ երկու կամ երեք եղբարց ընտանի խռովութիւնները, յատուկ եւ մասնաւոր արժանութիւններ շնորհելով, հազիւ հազ կարացեր էր դադրեցնել, բարեխնամ հօր աչօք հայեցաւ այս եղելութեանց վրայ, եւ տեսնալով որ խռովեալ Հայ համազգիք հաշտութեան առաջին ֆայլափոխն առին, եւ իրեն Պետութեանը հպատակօղ զանազան ազգաց բարօրութեանը համար, իւր ընդունած եւ նոր ի նորոյ հրատարակած նպատակին ու սկզբանքը համեմատ սկսան շարժիլ. այն ասեցը, ըսինք, Տէրութիւնը իրեն համակրութիւնը նորոգեց Հայոց վրայ,

Եւ ձգեց որ լուսաւորութիւնը ինք իրեն իր պաշտօնը կատարէ :

Այս վիճակին մէջ Հայոց մեծագոյն մասը կանոնադրութեան հետամտելով Սահմանադրութիւն մը ծնաւ, ըստ ամենայնի Եւրոպական տեսութեամբ եւ ոճով : Օսմանեան Տէրութիւնը այս ալ լուսաւորութեան պտուղ, եւ իրեն նպատակին հարմար գտնելով հաստատեց զայն : Ատենէ մը յետոյ Հռոմէական մասն ալ սկսաւ իրեն Համազգեաց հետեւիլ եւ Սահմանադրութիւն մը կանոնադրել, որ մեր լսածին նայելով՝ լրանալու վրայ է :

Երկու տարիէն ի վեր, Եւրոպիոյ երեւելի եւ Հայաստէր անձինք, գրեթէ սիրահարեցան այս ժողովրդեան, որոյ քաղաքակիրթ ընթացքը եւ բարոյական շարժումը մեծ ցնծութիւն պատճառեց իրենց եւ յոյսեր ունեցան ընդհանուր ազգային բարօրութեան մը :

Իսկ մեծ զարմանքով տեսան նաեւ այս, որ Սահմանադրեալ մասը, մինչեւ ցարդ դեռ չկրցաւ ազգային եւ կրօնական խնդիրներն իրարմէ բաժանել, կամ գէթ այս խնդրոյն վրայ քիչ մը խօսել. եւ մնաց նոյն իսկ դրութեան մէջ, ինչպէս որ էր ի վաղուց անցի, այսինքն, Ազգային Սահմանադրական Վարչութիւնը, նոյն իսկ Լուսաւորչականաց շրջանէն դուրս չելաւ, եւ միւս երկու մասանց բարօրութեանը չկրցաւ ծառայել, որով քաղաքական *անմիտքիւնը* կրօնականին պէս Ազգին ընդհանրութենէն անջատեալ մնաց, հետեւաբար Սահմանադրութիւնն ալ այն ուժը չունեցաւ, ինչ որ լուսաւորեալ անձինք յուսացած էին. որով եւ Տէրութեան նպատակին ու սկզբանցը ծառայելու պարտքն ալ ուշացուց այս Վարչութիւնը, որ միմիայն *Ազգային միտքեամբը* կարօղ էր փութացուցանել... Փոքր ինչ կանգ առնենք հոս, եւ տեսնենք թէ ասոր իրական պատճառները կրնամք համառօտել :

Մեծ եւ անհնարին խնդիր մը կայ այս Ազգին միութիւնը արգիլել, որ Եւրոպացին ալ գիտնալու պէտք ունի, եւ որ խիստ

դժուարաւ, դեռ եւս ուշ, պիտի հասկանայ Հայր. վասն զի նր
Հայուն որ հարցնես, քէպէ՛՛ս միութիւնը չմերժեր, բայց նորա
առաջին զգացումն ու տեսութիւնը կրօնական օրջանէն երբէք
դուրս չեղներ :

Հայն իր քաղաքացիութիւնը ստիպեալ փոխելէն ի վեր իր
ազգային դաստիարակութիւնն ալ բոլորովին կրօնականի փոխալե-
ցաւ. եւ որովհետեւ կրօնաւորաց ձեռքն էր իրեն սիրտը, այսօրուան
օրս Լուսաւորչական, Հռոմէական եւ Բողոքական, ամէն ալ մի
եւ նոյն դրութեան մէջ, ըստ ամենայնի յար եւ նման են իրարու,
ուստի եւ *միութեան* ձայնը առաջին անգամ լսող Հայուն՝
առաջին մտածումները բնականաբար այն է, քէ՛ բազմաթիւ կամ
փոքրաթիւ երկու հասուածներն իրենց պիտի յարին ու *կրօնով միա-*
նան ... Եւրոպացին թող չզարմանայ ասոր վրայ, Արեւելեան
բոլոր ժողովուրդներն այս վիճակին մէջ են. եւ կրօնաւորաց
չոր ու ցամաք դաստիարակութենէն ասկէց ուրիշ բան չյու-
սացվիր..... :

Ուստի այսպիսի դրութեան մէջ զտեսնելու եւ կրօնաւորաց դաս-
տիարակութիւնը դարերէն ի վեր ծծող Ազգի մը խիտս ներելի է,
որ չէ քէ միայն առաջին զգացմանը վրայ հաստատվի կամ ազգայ-
նութեան խնդրոյն երես դարձրնէ, այլ եւ ուրիշ ննչեալ ժողո-
վրդոց նման, ամէն բանի վրայ բնականաբար կասկածո՛՛ս աչօ՛՛
նայի :

Ով՞ կրնայ պարսաւել կամ նախասանաց արժանի համարիլ
զԼուսաւորչական, զՀռոմէական եւ զԲողոքական Հայն այս
բանին համար, երբ նա իրեն ընդունած անհաստատ ու խախու՛՛տ
դաստիարակութեամբն ուխտ ըրածի պէս է արդէն, ամէն բան
մերժելու եւ ամէն բանի չզիջանելու, որպէս զի չխաբվի իւր
այլակրօն ազգակիցներէն :

Հայր յանցանք ունի այս տեղ, չէ՞ որ այս ալ դաստիարակութեան պակասութենէն եւ կամ անոր խանգարմանէ ծագած սգիտութեան պտուղն է :

Եւ միթէ Կրօնք Ազգութենէն աւելի սրբազան չէ՞ ըստ հաւատոյ, միթէ կարելի է մարդու ներքին համոզման վրայ իշխել, հաւաստիք ձեռի դնել, խիղճը բռնադատել եւ կամ մարդու կարծած ներմակին սեւ, ու սեւին ներմակ ըսել... Մեզի համար համոզումը ըստ ինքեան սրբազան է, եւ չենք կրնար դասապարտել զմին կամ արդարացնել զմիւսն . Արարչին ու արարածին մէջ բաժանում ձգտող սասանայ է, եւ եթէ մանկութեան ասեցի մեր տեսած, եւ աչներն ու քիթը խզած պակասութիւնս իսկ եւ իսկ նմանութիւն ունի նա, այդ կերպարանք մեր աչաց խիստ սգեղ եւ անհանելի էր. ուսի եւ անոր նմանելու փափաքը դեռ չունեցանք, այսուհետեւ ալ ունենալու միտք չունիմք, հետեւաբար բռնամի եմք բռնադատիչ եւ խղճի տիրող սկզբանց, մանաւանդ անոնց որք կրօնական խտրութեանց վրայ խստութիւն մըն ալ աւելցուցած են :

Իրաւ է որ կրօնքն ալ վաղուց ի վեր իրեն դառնութիւններն ու խստութիւններն ունեցեր է եւ ունի. բայց անոր դառնութիւններէն ու խստութիւններէն զերծ եւ ազատ մնալու համար՝ լուսաւորութիւնն եցոյց մեզ, թէ՛ որ եւ իցէ կրօնք, ամէնն ալ ազատ թողելու եւ յարգելու է. իսկ կրօնքը ազատ թողելու եւ յարգելու համար ալ առանձին եւ առաջինէն աւելի սրբազան կրօնք մը պէտք է մարդու, որոյ քանակն՝ միանգամայն երկրպագուն ինքը պէտք է ըլլայ, եւ մինչեւ որ մարդս այս բնական կրօնք չունենայ, կրօնից ազատութիւնը բարոյապէս վստահի մէջ է միտք : Այս է ահա մեր ունեցած սկզբունքը ամէն Աստուածապաշտ կրօնից համար, որ անստեղծ եւ անմահ Արարիչն ինքը սովորեցուցած է :

մեզ, իւր յարածամ հրաշքներովը, յորում հաւաստացած եմք ի մանկութենէ հետէ եւ պիտի հաւատամք յաւիտեան : Բաւ համարինք այսօր Հայոց աշխարհականաց վրայ, եւ դառնանք երկրորդին :

Ազգային միութիւնն արգելօղ խնդիրը միայն այս չէ. աշխարհական ժողովուրդը որչափ խիստ որ ըլլայ՝ անի կրթելը, լուսաւորելը եւ քաղցրացնելն անկարելի չէ, որովհետեւ ինքը գիտէ իրեն ինչ վիճակի մէջ ըլլալը. իսկ անդին հոգեւոր մաս մի կայ, որ դիւրութեամբ չգիշանիր ըսենք, փոխանակ երբէք չգիշանիր ըսելու. այս մասը ամէն բան գիտէ եւ չգիտցածը չկայ. ասոր հետ ինչպէս խօսելու է, որ ըստ իւր սովորութեան, *ան բու գիտնալու բանի չէ, տեղի ծանր նստէ, չգիտցած բանի մի խառնըմիր չըսէ...* Ահաւասիկ մաս մը, որոյ լեզուն, տամարանութիւնը, կամքը եւ մէկ խօսքով, պատճօնը (քաղաւորաց պատճօնէն ալ բարձր) Աստուածային հրով սրբացեալ բան մըն է ժողովրդեան առջեւ : Պատկառելի մաս.... բայց ոչ առաւել քան զխնդիր Միութեանն Հայոց : Իսկ մեք դարձեալ եւ պատկառանքով խոնարհինք ու հանձնք գլխարկնիս, եւ կուրձերնիս կոնկելով՝ մերձենանք ու բացատրենք ըսելիքնիս :

Ըսինք վերը թէ Հայոց երեք մասին ալ կառավարութիւնը կամ վարչական Իշխանութիւնը, ըստ հոգեւորին ու ըստ մարմնաւորին հոգեւորականաց ձեռքն է. ինչպէս պիտի հասկըցնենք այս պատկառելեաց, ազգութեան եւ կրօնից այլեւայլութիւնն ու երկու վարչութեանց միութեան անբնականութիւնը, հետեւաբար այս երկառմի իշխանութեան վնասակար ըլլալը՝ մանաւանդ իրենց սրբազան պատճօնին... Սոքա իրատի կարօտ չեն, ազգայնութեան նշանակութիւնը լնա գիտեն. ազգասիրութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը մեզի չեն հարցներ, քարոզելը գիտեն, բայց մտիկ ընելը երբէք. վերջապէս ինչ որ խօսինք, անկէց աւելին, ընդարձակն

ու խորագոյնը գիտեն : Ճար մը կայ արդեօք իրենց մերձեցալու :

Առայժ երթանք եւ եկէ՛ք տեսնենք թէ ինչ է իրենց պատճօնն ու կարողութիւնը :

Մեր ծնունդէն առայժ՝ մեր գոյութիւնը իրենց հրամանաւն օրինաւորեալ է. իրենց հանուրեամբք կամ շնորհիւր Եկեղեցոյ զաւակ կամ անզամ եղած եմք. մեր մանկութիւնը, պատանեկութիւնը եւ երիտասարդութիւնը իրենց սիրական ներգործութեամբք փաթուրեալ է, գուցէ մեր բանականութեան եւ անբանականութեան վնիռն ալ, իրենց դաստիարակութեամբն, իրենք տուած են. մեր ներքին երջանկութեանց կամ թէ թշուառութեանց, նոյնպէս եւ խղներնուս ամենաբարակ եւ անտեսանելի թէլերն իրենց ձեռն ունին եւ կարող են նմանեցնել զմեզ ինչի՛ որ ուզեն. իրենք են մեր ցաւոց փարատիչը, առողջութեան յոյսը, մեր հոգին յերկինս բառնալու կարապետը, մեր հոգին առնող հրեշտակին նամբայ որոճողն ու այս կամ այն նամբէն գնա ըսողը. եւ վերջապէս իրենց միայն տրուած են այն երկայն բազուկները, որ կարենան մէկով երկրիս վրայ՝ եւ միւսով երկնից մէջ կապել եւ արձակել :

Եւ ահաւասիկ թշուառացեալքս, Աստուծոյ կենդանոյ առջեւը սեւ կամ ներմակ երես ելնելով, վերջի վնիռնիս բեռնաւորեալ, գոնէ երկբայական վինակէն ազատեցանք ըսելու իրաւունք ալ չունիմք. վասն զի ոմանք ի սոցանէ դեռ չեն ուզեր վերջացնել իրենց պատճօնական սիրողութիւնը, եւ մեզ խղնալեացս համար *բաւութիւն* եւս ունին տալիք... Ասոնք են ահա, որոց հետ խօսելու եւ տրամաբանելու խորհուրդն ունէինք. բայց իրենց սրբազան պատճօնին ու կարողութեանն առջեւ՝ լռութենէն եւ կատարեալ լռութենէն ուրիշ ամէն բան յիմարութիւն է... Իսկ որովհետեւ պէ՛տք ունիմք եւ իրենց կարօտ եմք, խելացութիւնն այն է, որ աղաչանաց եւ պաղատանաց ձայն բարձրացնելով, ըսենք, ի սէր

միութեանն Հայոց. Հոգեւոր Տեարֆ ժողովրդեան խիղնր, կեանք, մահր եւ յարութիւնը, որ ձեր ձեռքն էր եւ է, դարձեալ ձեզի բող մնայ, բայց աղաչեմք, ի սէր բազմաց, ի սէր ձեր հոգեւոր զաւակաց եւ վերջապէս ի սէր Հայ Ազգին, թող տուէք որ աշխարհականը իւր բարօրութեան ինք աշխատի, իւր փաղափական կեանք ինք բարեկարգէ, իւր որդիք կրօնականին մէջ ձեր միջնորդութեամբը կրթելէն յետոյ, գիտութեամբ ալ ինք զարգացնէ, ու մարդկութեան եւ Ազգին բարի եւ օգտակար անդամներ պատրաստէ :

Այս ամէնը ուրիշ կերպիւ չլինիր, բայց միայն *Ազգային միութեամբ*, եւ որովհետեւ դուք, եթէ ձեր պատճօնովը չառանցնանաք, այսինքն, եթէ աշխարհական վարչութենէն բոլորովին ձեռնաքաշ չլինիք, Հայերը չեն կրնար միանալ, եւ առանց այս միութեան ամէն բան աւերի մէջ պիտի մնայ, ինչպէս որ էր մինչեւ ցարդ :

Պէտք է ուրեմն, Հոգեւոր Տեարֆ, եւ պատրաստ է, որ դուք փառաբան փաղափական պատճօնից, եւ յանձնէք ժողովրդեան, ինչ որ իրենն է, որպէս զի կարող ըլլան հոգեւորք եւ աշխարհականք, *սաղ զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ.....*

Այսչափն ըսելու արժանութիւն տուին մեզի..... բարի է. փոքր մի եւս մերձեցանք մեր խնդրոյն, գուցէ խօսքերնուս ուշ դնելու շնորհն ալ ընեն մեզ :

Հասկըցվեցաւ որ մեր ուզած միութիւնը փակելով կապել մըն է. բացատրենք թէ ինչ պատճառաւ Հայոց միութիւնը կարելու է, եւ թէ ինչո՞ւ այս Ազգին համար անհրաժեշտ եւ ամենահարկաւոր :

Բ

Հայոց Ազգն իր ունեցած (եւ Տակիսոսի դժգոհ վկայութեամբը , Քրիստոսի ժամանակէն ի վեր , հաստատւած) բնական արթնութիւնը դարերէն ի վեր պահելէն յետոյ , ստրկական վիճակին մէջ անգամ բոլորովին չքմեցաւ : Պատմութեան մէջ Հայուն ծնունդն ու կեանքը , կարծես թէ յուզմամբ եւ վրդովմամբ սնացած է . այսպիսի մշտաւարժ Ազգի մը , (որուն փառաբանութիւնը եղծանվելէն յետոյ , արժանութիւնը միմիայն իր կրօնիցը մէջ մնացած է) ներելի էր , որ կարծեցեալ ազատութեամբն իր իրաւունքը պահէ , եւ հետզհետէ Պարսիկի դաստիարակութեան հակելով՝ մոռանայ ինք գինքը՝ եւ ունեցած միութիւնը փակէ . . . :

Ամէն մեղաց թողութիւնը կայ , ըսեր են . Հայն ալ իրեն յանցանացը համար բաւական պատիժ կրեց . բայց կախաղանը չելնելու շափ սքափութիւն , ուշիմութիւն եւ խելք ունեցաւ , ու քուէարկեց իրեն Սահմանադրութիւնը ի լուր ամէնայն աշխարհի , իբրեւ առաջին փայլափոխ դէպ ի միութիւն :

Համազգեաց ուշիմ ու լուսաւորեալ մասը , խիստ լաւ , եւ փորձով ալ գիտէ , թէ կրօնական միութիւնը ո՛չ միայն անկարելի , այլեւ անոր փափաքելն անգամ յիմարութիւն է . վասնզի եթէ ասոր շէնքը բազմահամար մտերու համոզմանցը վրայ պիտի հիմնըվի , ասի ո՛չ հաստատուն բան է եւ ո՛չ ուշադրութեան արժանի .

թող որ կրօնական բաժանում շահ լսեր ենք, իսկ միութիւն երբէք.
Ահաւասիկ աշխարհիս բիւրաւոր խմբերն առաջեւնիս դրած են.
Այ՛ք ունեցողը թող տեսնէ. արեւելեան այն առածն ալ մեր ըսածին
վկայութիւն կրնանք բերել, թէ՛ ամէն մարդ խելքը մուկէտիկին է
տուեր, բայց եւ այնպէս ամէն մարդ իր խելքն է գներ : Համազգի
Հայերն ինչ վար տեղ ունին ուրիշ ազգերէն, եւ ինչո՞ւ պիտի
չմնան իրենց համոզմանցը մէջ : Ահաւասիկ երեք չորս Վարդա-
պետ, Հռոմի եւ Վէնէտիկի արտեր սուգի մէջ պատելով գացին
իրենց հին կրօնակցաց մէջը մտան. բարձր մտան հազար բարի.
բայց ո՞վ գնաց տեսնուն, եւ ո՞ր կողմը պակասեցաւ, կամ ո՞րն
աւելացաւ. այս ալ մեծ ապացոյց մը չէ, որ Հայն ալ ամէն ազ-
գաց պէս իրեն սիրեն ու համոզումն ունին, կամ թէ Հայն ալ
այնչափ կրօնական ազդեցութեան տակ չէ, որչափ որ կարծեցնել
ուզած են :

Կրօնական միութեանն անհնարութեանը քանի մի օրինակներն
ալ համառօտեմք ապր, եւ տեսնեմք թէ անոր փափաքիլն յիմարու-
թիւն է թէ չէ :

Հայր Ռուսին հետ կրօնիւ միացնել ուզող Վարդապետին եւ իր
արբանեկաց գաղտագողի դարաններն երեւան ելան, եւ գործը
յաջողութիւն չգտնաւ պիտի ըսէինք, եթէ մեր խնդիրը միմիայն
Հայկական միութեան վրայ չըլլար. բայց մեր նպատակն այն չէ :

Համազգեաց անուն ընկերութիւնը, որ Հայոց լուսաւորութեան
առաջին գործաւորաց մէկն եղաւ դարոյս մէջ, իր մէջն այնպիսի
ուշիմ անձինք ունէր, որ միութեան նշոյլը հազիւ հազ նշմարեցին
ու պահ մը յետոյ իրենց յոյսերուն մեծամեծ արգելներ՝ դիտելով՝
դարանէ փախչելու պէս, ելան իրենց հրաժարականը տուին :
Ինչ՞ նպատակաւ մտան այդ միասէր անձինք եւ ինչո՞ւ ելան.
ասոր դատումն ու վճիռը, նոյնպէս եւ իրենց տրվելիք մրցանակը

ժամանակին ձգենք . առայժմ մեր լռութիւնը քարոզ թող համար-
վի , վասնզի յայդմ մասին մունեսիկներուն անգամ ձայնը մարած
է այս օրերս :

Միայն սա շնորհաբանք ըսելու՛ , թէ՛ զիրենք սխալօղ կամ բն-
կերութենէն անտրօղ սկզբունքն ալ՝ ի սէր միութեան իր դրօշը
կանգնեց ու ելաւ Ընկերութեան կանոնները վերանորոգեց . բայց
սեսնենք թէ հասա՞ւ ինք այն միութեան :

Յիշեալ Ընկերութեան միասէր անդամները . երբ որ Գեր . Հա-
սունէն ննջրվեցան ու բարոյական հալածանք կրեցին , Հոռմի
առջեւ անոնց մէկ հասիկ յանցանքը *միասիրութիւնն* էր . եւ այս
միասիրութիւնը կրօնական սկզբանց վրայ կայանալուն համար՝
այն ասեմն բնդհանուր կարծիք մը կար թէ՛ *Համազգեաց Ընկերու-
թիւնը* ամբողջապէս միանալու պատրաստութիւն ունի Հայոց
մեծագոյն մասին հետ :

Այս խորհրդոյն կատարմանը համար , Գերապայծառին կող-
մանէ բռնութիւն՝ Միասիրաց կողմանէ ալ ասելութիւն պա-
կաս չէին . բայց ինչպէս եղաւ որ մինչեւ հիմա չմիացան .
ասի կրօնական միութեան անհնարութեան ապացոյցն է , ինչպէս
վերն ըսինք : Հոռմեականաց կողմանէ այս փոքրիկ դիպուածը
հազարներէն զատելով համառօտեցինք , եւ այժմ Բողոքականաց
դիպուած մըն ալ դնենք , եւ սեսնենք թէ վերինէն աւելի յոյս կայ
կրօնական միութեան :

Բողոքականի հրապարակաւ զատվեցան վերջի օրերս Ամերիգացի
միսիօնարներէն . իրենց յայտարարութեան ոգին ուրիշ բան չէ ,
բայց միայն ազատ կենալ այն գերութենէն , որ Ամերիգացի քարո-
զիչք , ըս իւրեանց սովորութեան , սկսան իրենց վրայ պատրիար-
քելով սարիներէն ի վեր ծանրանալ , եւ աւելի բռնանալ քան
զառաջին Պատրիարք Լոնցա , յորմէ սարիներէն ի վեր զատված էին

Ամերիգացոց բարոյական եւ դրամական ներգործութեամբբ :

Ամերիգեան փարոզիչք, Բողոքականաց մասը դեռ չզատած, անոնց ամէն կերպ օգնութիւն եւ կարեկցութիւն նշմարել տուած էին, իսկ զիրենք՝ զատելէն ետեւ, ամէն բանի դատարար եւ քննիչ կարգեցին ինքզինքնին այս մասին գլխուն. ըսել է որ Պատրիարքին իշխանութեանը տակէն հանելու համար, ամէն զիջում ըրին ու ժողովուրդը առանձին եւ անտէր ձգելէն յետոյ՝ սկսան առիւծի նման ճանկերնուն մէջ սեղմել եւ գերացրնել զանոնք, ըստ ամեցայնի : Ամերիգացիք բաւական չհամարեցին իրենց որսին միսը, ուզեցին որ անոնց Հայկական ոսկորներն ալ փշրելով անհետացրնեն, եւ յանդգնեցան մինչեւ *մեզի չը հաւնողը թող իր եկած տեղը դառնայ ըսելու...* Մեղք՝ մանաւանդ ամօք ձեզ Ամերիգացիք, որ չէք նանաչեք մինչեւ ցարդ, թէ Հայը հպատակացնելն ուրիշ՝ եւ գերացնելն ուրիշ խնդիր է, եւ թէ Հայուն արիւնն ըստ ինքեան ազնւս է, որ եթէ հպատակի ստիպմամբ՝ երբէք չգերանար. իսկ եթէ ձեր նպատակն այն էր՝ թէ բողոքական մասը իրեն համազգեացը հետ ունեցած առնչութիւնը բոլորովին կտրէ, ափ երազելն անգամ յիմարութիւն է. Հռոմէական հովիւներն ալ ասեցով ձեզի պէս երեւակայեցին, բայց չյաջողեցան. անոնք ալ ձեզի պէս խղներուն ամենաբարակ թելերը ձեռք առին, բայց վերջապէս տեսան որ Ազգայնութեան արիւնը մագնիսական ձգողութիւն ունի եւ բրնձութեան դէմ մագառիլն իսկ եւ իսկ խելառութիւն է :

Ամերիգեան իմաստուն փարոզիչք իրենց անգրութեան արժանի պատիժը վերջապէս ընկալան այն *յայտարարութեան* միջոցաւ, որով Բողոքական Հայք իրենց ծառայական շղթաները փշրելով ուզեցին ըսել՝ թէ *մեզի չը հաւնող փարոզիչքը թող իր եկած տեղը, այսինքն, յԱմերիգայ դառնայ...* սն ուրեմն անցագիրդ Պերա-

վնր Ամերիգացի . . . Հայոց մէջ ոչ քեզի տեղ ' եւ ոչ քու *օրագրիդ*
գարդարանի մնաց :

Իսկ Հայոց Բողոքական մասին յայտարարութեանը մէջ այն ալ
նշանակված էր ' թէ *frhusnեկական յարաբերութիւնը* պիտի պահեն
նաեւ իրենց բռնակալ ֆարոզաց հետ. ըսել է թէ կրօնական միու-
թեան փափափողներն այս դիպուածէն ալ օգուտ մը չգտան . այս
ալ ապացոյց մըն է, որ կրօնական միութիւնն իրօք անհնարին եւ
անոր փափափիլը դարձեալ յիմարութիւն է :

Վերի դիպուածներուն նման ուրիշներ շատ ունէինք, իսկ ըն-
թերցողը չձանցրացնելու մտք համառօտեցինք . սակայն այսչա-
փովն ալ յայտնի է, որ Հայոց համագումար կրօնական խնդրոյն մէջ
ստուգիւ խիստ է, բայց եւ այնպէս ' առ Ազգային միութիւն
ունեցած հակամտութիւնը ' թէպէտ սփոթեալ ' բայց անուրանալի :
Նոր ապացոյց մըն ալ դնենք հոս եւ այս խնդիրը վերջացնենք :

Անցեալ տարի Հայոց Լուսաւորչական, Հռոմէական եւ Բո-
ղոքական մասերէն բաղկացեալ նոր Ընկերութիւն մի կազմըվե-
ցաւ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, *Քարեգործական* անուն . այս Ընկե-
րութեան առ Ազգ հրատարակած նամակին մէջ (որ Հայոց պաշ-
տօնական օրագրին մէջ ալ տպուեցաւ) բացարձակ ըսված էր թէ
Հայոց կրօնական միութիւնը ոչ միայն անհնարին է, այլ եւ մը-
տացածին խորհուրդ, եւ այլն : Բնութեան ձայնը նշմարտութենէն
ուրիշ բան չֆարոգեր, եւ նշմարտութեան դէմ զօրութիւն չկայ որ
կարենայ դիմանալ : Խելացի եւ ազգասէր կրօնաւորը, կրօնքին
եւ Ազգին օգտակար ըլլալու համար ' ուրիշ նամբայ չունի, եթէ
ոչ ' հոգեւոր վարչութիւնը կրօնաւորին ' եւ մարմնաւոր վարչութիւ-
նը աշխարհականին ձգելու աշխատիլ . ասկէ ուրիշ փրկութեան
նամբայ չկայ :

Հայերը միութեան հրաւիրելէն առաջ խնդրոյն փափկութիւնը

զննելով որոշեցինք երկրորդական խնդիրներէն հեռանալ որչափ որ կարելի է: Ազգային միութեան մասնաւոր կերպարանք մը տալու կամ ամենէն հարկաւոր համարված պայմաններուն վրայ խօսելու հարկաւորութիւն չեմք տեսներ, քանի որ գիտենք թէ ամէն կարգադրութիւն կամ պայման ենթակայ են փոփոխութեանց՝ մասնաւոր անոր համար, որ մէկ երկրի կամ ազգի պայմանները ուրիշներուն չյարմարիր, թէ երկրին դրիցը եւ թէ ազգին բնաւորութեանը պատճառաւ: Մեր տեսութիւնը այն պիտի ըլլայ եւ է, թէ քանի որ Ազգ մը իրեն անդամներն իրար չյօդէ, անի ո՛չ երեւալիք ունի, ո՛չ գործելիք եւ ո՛չ յառաջ երթալիք. հետեւաբար Հայն ալ առանց միութեան ուրիշ բանի չնմանիր, եթէ ո՛չ՝ ձեռքն ու ոտքը կտրած մարդու: Այս թշուառութենէն ազատելու դարմանը նշակեցինք. այն է, բաժանումն աշխարհական եւ հոգեւորական վարչութեանց ընդ Ազգային միութեամբ: Հայերուն պարտքն է այսուհետեւ լաւ մտածել եւ իրենց բարօրութեան կամ թշուառութեան վիճակն որոշել:

Հայերն ստուգիւ կարօտ են միութեան. Օսմանեան Պետութիւնն այս միութեան միջոցաւ անհամար օգուտներ ունի փողելիք: Բայց նախ՝ այս միութեան օրինաւորութիւնը հաստատելու, եւ անոր փակցրվելուն ապօրինաւոր պատճառները ցոյց տալու սքաղիմք, եւ ապա անոր կարեւորութեանը վրայ խօսիմք:

Նախ՝ Օսմանեան տէրութիւնը Կոստանդնուպօլսոյ զահր բազմելէն շնորհաւորաբարձ չափով Հայոց միութիւնը նանաչած եւ հուսկ յետոյ Պատրիարքական իշխանութեամբ վաւերացուցած էր զայն, յանուն Ազգային միութեան Հայոց. Պատրիարքը կամ Ազգապետը կրօնաւոր կամ աշխարհական ըլլալու խնդրոյն վրայով մասնաւոր օրէնք մը չկար, այլ Օսմանեան Տէրութեան նպատակն այն էր միայն, որ Հայոց միութիւնը Հայ իշխանի մը միջնորդութեամբ

բը ներկայանայ Տէրութեան առջեւ . ուսի Հայոց բնութիւնը որի վրայ որ կայանար , թէ կրօնականի եւ թէ աշխարհականի (վասն զի աշխարհական Պատրիարքունի ալ ունեցան) ան էր Տէրութեան առջեւ Ազգին գլուխ կարգը վերու արժանաւոր անձը :

Եւ որովհետեւ մեր առաջարկած միութեան խնդիրը դարեւէն ի վեր օրինաւոր եւ քանիցս անգամ վաւերացեալ է , նանէ Տէրութեան հաստատութեամբը , ըսել է թէ մեր խնդիրը նոր կամ ապօրինաւոր բան մը չէ :

Երկրորդ՝ Հայոց անմիութեան իշխանութիւնը կրօնից բաժանման պատճառաւ ծագելնուն համար , մեծ դժուարութեամբ եւ առհարկի հաստատեցան անոնք , եւ այս պատճառը կրօնական խնդրէն յուզվելուն համար , կամ առաջինը ապօրինաւոր համարվելու էր , եւ կամ ետհինները . եւ եթէ ետհինները նոյն իսկ առաջնոյն հետ առ հարկի հաւասարելու կարելորութիւն կար , այն ատեն ամէնք կրօնական սկզբամբ հաւասարելով՝ ազգայնութեան օրինաւոր միութիւնը պահելու էր . ո՛չ միայն անոր առաջին օրինաւորութիւնը Տէրութեան կողմանէ սրբազան եւ անլուծանելի ըլլալուն՝ այլ եւ քաղաքական սկզբամբ՝ բաժանմանց պատճառը եւս ապօրինաւոր համարվելուն համար : Ըսել է որ այս խնդիրը , իւր հիմնասկզբանցը վրայ կայացնելու համար՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութեանց զատելուն՝ սկզբանէ ի վեր կարօտ էր . եւ այժմ մեր առաջարկութիւնն ալ նոյն իսկ սկզբանց վրայ կայացրնելնուս պատճառաւ՝ կրնանք ըսել որ մեր խնդրոյն օրինաւորութիւնը դարեւէն ի վեր վաւերացեալ է՝ նանէ Օսմանեան Տէրութեան կողմանէ :

Իսկ միութեան կարելորութեանը վրայ դեռ չխօսած , առաջին եւ գուցէ ամենէն դժուար խնդիրը Հայոց ազգին ուշիմութեանն ու խոհեմութեանը յանձնելով՝ յայտ առնենք հիմակուրնէ , թէ

մեր նպատակը Հայոց ներքին խնդրոց եւ կարգադրութեանցը խառ-
նըվիլ չէ. մեր ուզածը Օսմանեան ընդհանուր Հայոց միութիւնն
է. այս միութիւնը հարկաւ երեսփոխաններ պիտի ունենայ յե-
րից մասանց, այսինքն, ժողովրդեան ընդհանրութեան օրինաւոր
հաւանութեամբը. այս երեսփոխանաց ժողովին վարչութեան ու
Տէրութեան մէջի գտնվող միջնորդական իրը՝ մասնաւոր պատժոն
մը (կամ պատրիարքութեան նման իշխանութիւն մը) պիտի ըլ-
լայ՝ Ազգային միութիւնն իրօք ներկայացնող, եւ անոր ամէն
պիտոյքը բարեկարգող, ընդ հովանեաւ Կառավարութեանն
Օսմանեան Պետութեան : Ահաւասիկ մեր առաջարկութիւնն
ու նպատակը. ասկէց անդին բանի խառնըվիլ չենք ու-
զեր. Հայերուն գիտնալու բանն է ընտրել՝ մէկ կամ երեք անձիմք՝
այս պատժոնը վարելու համար . անոր կամ անոնց *Ազգայիք*,
Ամիրա, *Պեյ*, *Փաշա*, կամ ո՛ր եւ իցէ անուն դնել եւ ուզածնուն
պէս կարգադրել . բաւական է մեզ թէ Ազգին ընդհանրութեանը
հաւանութեամբն ընտրվին այն անձիմք : Նոյնպէս նաեւ կրօնա-
կան իշխանութեանց ներկայացչացը, *Պատրիարք* կամ *Եպիսկո-
պոս*, ինչ անուն որ սան մեզի փոյթ չէ :

Քանի հիմա անմիութեան պատճառաւ մինչեւ հիմա եղած
վնասներուն, եւ մեր ուզած միութեան կարեւորութեանն ու անոր
օգուտներուն :

Գ

Հայոց Ազգն ալ ուրիշներուն պէս իրեն ընտանի եւ օտարական թշնամիներն ունի, որոց աներեւոյթ՝ բայց վնասակար մեքենաները փոշելու, եւ անով իրենց մասնութեան միջոց մը շիճրգելու համար, այն պաշտօնը վրանիս պիտի առնենք, ու Հայերը մեք պիտի մասնենք, յօգուտ Օսմանեան կառավարութեան եւ նմա հպատակեալ Ազգին :

Հայր մասնելու տեղի չունի. հլուքիւնն ու հաւատարմութիւնը նորա նակսին վրայ գրված է դարերէն ի վեր, եւ հաստատված է նաեւ Օսմանեան տերութեան բազմաթիւ վկայութիւններովը . բայց ինչպէս որ ըսինք, մասնիչներուն բերանը կարկելու համար իրենց պաշտօնը վրանիս առնելէն ուրիշ զէնք մը չունինք :

Եւ յիրաւի .

Ինչ՞ է Օսմանեան Հայոց վիճակը, առանց միութեան .

Ինչի՞ նմանութիւն ունի Հայն, առանց միութեան .

Հայն իր կրօնական արտօնութիւններովն ինչ յարաբերութիւն կրնայ ունենալ մարդկութեան իրաւանց հետ, առանց իւր միութեան .

Հայուն մարդկութեան ու քաղաքացիութեան իրաւունքը ինչ հիման վրայ կրնայ կայանալ, եթէ նա իր միութիւնը չունենայ :

Ահա ասոնք են որ մեք մեզի հարցնելով ուրիշ պատասխան չգտանք, բայց միայն ոչինչ ոչնչի, եւ դարձեալ ոչինչ ոչնչի... :

Բայց Հայոց այս վիճակէն ինչ վասկեցաւ Օսմանցիքն, եւ ինչ վնասներ կրեց մինչեւ ցայժմ. ահա ասոնք են իրեն գիտնալիքը. ասոնք են իրեն ուշադրութեան արժանի խնդիրները. որոց վրայ փոքրիկ մտածելով ալ կրնայ մեծամեծ օգուտներ փառել. թէ իրեն եւ թէ իրեն հպատակող Հայուն, եթէ ոչ՝ ձգելու է որ Հայն ալ իր վիճակին մէջ խելփին եկածն ու փշածն ընէ :

Ասեն թէ Հայր միշտ հակամէտ է այլեւայլ Տէրութեանց հրպատակելու. եւ յիրաւի՝ Պարսիկ, Ռուս, Աւստրիացի, Իտալացի, Գաղղիացի, Անգլիացի, Ամերիգացի եւայլն Օսմանեան հպատակ Հայեր շնորհ կան, որ Թրքաստանէն յասկապէս գացեր ու այլոց պաշտպանութեանը սակ մտեր են : Կոստանդնուպօլսոյ եւ Իզմիրու Հայոց մէջ անհամար անձինք օտար Տէրութեանց հպատակ եղած են այս ոնով, եւ բուն հպատակ Հայոցմէն հազար անգամ աւելի երջանիկ եւ ապահով են իրենց վիճակին մէջ :

Այս եղելութեանց բացատրութիւն տալու հարկաւորութիւն չունինք. Կառավարութիւնը թող ներէ մեզ որ պատասխանատուութիւնը իր վրայ ձգենք, վասն զի Հայոց միութիւնը փոխանակ պաշտպանելու՝ թոյլ կեցաւ. եւ կրօնական երկպառակութիւնները վերցրնելու դիտաւորութեամբ՝ այնպիսի սկզբունք մը պաշտպանեց եւ պաշտօնական կերպիւ զօրացոյց զայն, որ Հայոց Ազգին ուրիշ բան մը չէր կրնար ծագիլ անկէց, եթէ ոչ՝ ոչնչութիւն ըստ ամենայնի : Եւ որովհետեւ Հայն ալ մտնող է եւ փառաբացիութեան ալ իրաւունք ունի, սքափեցաւ ու մասն առ մասն հերքեց այն անբնական ոչնչութիւնն ու *բանի մը նմանեշու համար*, զնաց, ուր որ պաշտպանութիւն գտաւ նորա դրօշակն ընդունեց :

Այս, եւ ասոր նման բաներ են ոչնչութեան՝ այսինքն անմի-

ուրեանց հետեւութիւնները . զորս այլ ոճով անպաշտպանութեան պտուղներն ալ կրնամք բարգմանել . եւ որ Օսմանեան Կառավարութիւնը երբէք չպիտի կարենայ արգիլել այս վնասակար ընթացքը , երէ ոչ՝ ձեռնու լինելով Ազգային միութեանն Հայոց՝ բաժանմամբ կրօնական եւ քաղաքական Իշխանութեանց . որպէս զի Հայն ալ բանի մը ձեւանայ , եւ այլոց չկարօտի :

Յայտնի է թէ Հայն ստուգիւ յանցանք մը չունի այս եղելութեանց մէջ , որ իրեն մարդ ըլլալն զգալով՝ ամօք համարած է ոչընչութեան կամ գերութեան մէջ կենալը , եւ որովհետեւ վայրենին անգամ իրեն իրաւունքն ունի , Հայուն ալ քաղաքացիութեան իրաւունքը չենք կրնար մերժել :

Այսու ամենայնիւ երէ աշխարհիս մէջ Թուրք Ազգը սիրող մը կայ , անի Հայն է . վասն զի նա , ոչ Տէրութեան դէմ այն յունական ասելութիւնն ունի եւ ոչ Թուրք ժողովրդեան դէմ այն լրբութիւնը , որ Յունաց ժառանգական սեպհականութիւնն է . զարմանալին այն է , որ Հայն այլոց հպատակելէն ետեւ ալ՝ նոյն հին եւ ընտանի սիրով կապված է միշտ Թուրքին հետ : Սակայն նշմարութիւնը չենք ուզեր սփռել . մեծ զարմանք՝ մանաւանդ ցաւ է մեզ հաստատել , որ չկայ ուրիշ Ազգ ի Թրքաստան (Հրէաներէն ի զատ) որ Հայու չափ ձգված կամ անպաշտպան մնացած ըլլայ , եւ աւելի զարմանալին այն է , որ Թուրք Ազգին անհաւասարիմ կեցողք կամ անոր դէմ լրբացողն չունան պատիւ եւ համարում ունի քան զայլս . բայց է որ Թուրքերն իրենց բարեկամը չեն յարգեր , վասն զի անոնցմէ չեն վախճար . . . :

Հայոց անմիութենէ ծագած եւ ծագելիք վնասներն , ինչպէս որ ըսինք , շատ են . բայց անոնց մէջէն երկրորդ մըն ալ յիշատակենք եւ ի վերջոյ դառնանք միութեան խնդրոյն :

Ուշադրութեան արժանի եւ կարեւոր խնդիր մըն ալ կայ Հայ-

ոց վերաբերեալ, զոր Կառավարութիւնը մինչեւ հիմա կամ չէ հասկցեր, կամ ուրիշ նկատմամբ նայելով չէ կրցեր լուծել զայն, եւ կամ Տանկական կրօնին հետ յարաբերութիւն չունենալուն համար՝ արհամարհոս աչօք դիտել է սյնալիսի վիճակ մը, որ արդարեւ կառավարութեան համար ամենագգուշալի եւ մտադրութեան արժանի բան մը պէ՛տ էր համարվիլ :

Այս ալ ազգութիւնը կրօնական առանձին մարմնի փոփոխելուն սկզբանցը հետեւութիւնն է : Տեսնենք թէ պիտի կարենամք այս խնդիրն ալ լուծել :

Կրօնական բաժանումներն անուշտ կրօնական համոզման հետեւութիւններն են . բայց ո՞վ կրնայ զմեզ դասապարտել՝ եթէ մեք ազատութեան փափաք մըն ալ նշմարած ըլլանք, նոյն իսկ կրօնական համոզման մէջ : Մի թէ սյն, որ դարերէն ի վեր ննջըված ու տափկացած մարմին մի գոյացել է, չիկրնար պաշտպանութիւն յուսալ իրեն կրօնակից Տէրութեան կողմանէ..... Մեք համոզված ենք՝ թէ Հայերն իրենց կրօնակից Տէրութիւններէն դժգոհութիւն ցուցրնելու ո՛չ միտք ունին եւ ո՛չ պատրաստութիւն . վասն զի գիտենք որ իրենց մարդկային իրաւունքը այն անունով գոնէ պիտի պաշտպանվի . ինչ որ կրօնափոխութիւնը անգամ, երկրորդական նպատակ ունի . սյն է՝ փափաք պաշտպանութեան :

Դարձեալ թող ներէ մեզ Օսմանցին, որ այս խնդրոյն պատասխանատուութիւնն ալ իր վրայ ձգենք . վասն զի Հայն՝ եթէ իւր Ազգային միութիւնն ու պաշտպանութիւնն ունենար, հարկաւորութիւն չունէր իրեն կրօնակիցներէն զատելու, որովհետեւ առանձնանալու նպատակն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ո՛չ՝ պաշտպանութիւն գտնել . եւ սյն իբրեւ զայս Ազգ..... բայց այս, անուանակո-

չութեան վրայ՝ Տանիկէն ուրիշ ազգ մը չկայ աշխարհիս մէջ որ չծիծաղի :

Ստուգիւ , չգիտենք թէ Հայոց ո՞ր մասն է որ օտար պաշտպանութեան սակ չգտնուիր . ահաւանիկ Հայոց երեք մասն ալ առջեւնիս կեցած են , ո՞րն է սոցա մէջէն անպաշտպան մնացողը . ըս մեր կարծեաց , եւ ո՞չ մէկը : Բայց Հայոց Լուսաւորչական մասին կրօնք առանձնութիւն մը ունի . ինչպէս պաշտպանութիւն պիտի գտնայ , եւ յումմէ : Ահաւասիկ մեր խնդրոյն ամենափափուկ եւ դիտողութեան արժանի կողմն ու անոր ամենաբարակ թելերուն մէկը , զոր չենք ուզեր խստութեամբ քաշել , վախնալով որ մեր ըսածը գուցէ չհասկցովի եւ ծանր գայ Հայոց միւս երկու մասերուն , ու մեր նպատակէն շղած կարծրովին :

Քրիստոնէական երեք բազմաթիւ , այսինքն , Հռոմէական , Բողոքական եւ Յունական կրօնից մէջ՝ մասնաւորապէս առանձնացեալ կրօն մըն է Լուսաւորչական Հայոցը . ո՞չ թեմամի եւ ո՞չ հպատակ յիշեալ կրօնից , որ ո՞չ առաջնոյն նախապաշարումը ունի , ո՞չ երկրորդին խստութիւնը եւ ո՞չ երրորդին պարծենկոտութիւնը . Եկեղեցոյն դռները բաց՝ ամէն առ հարկի կարօտելոց , ամէնուն հետ բարեկամ , վեհանձն ու ներողամիտ , եւ մէկ խօսքով հին ու նահապետական կրօն մըն է՝ ի սկզբանէ պատկառելի , մանաւանդ մինչեւ ցայժմ անայլայլ մնալուն համար : Այս կրօնը ինչպէս որ ըսինք , միայնակ եւ անհպատակեալ կրօն մըն է՝ ի մէջ Քրիստոնէական կրօնից , որ Հայոց սկար ասենին երբէք գլուխ չծռեց այլոց , ինչպէս որ զօրաւոր ասենին ալ ոտքի սակ չառաւ զայլս :

Ահաւասիկ առանձնացեալ կրօն մը , կամ լաւ եւս , առանձնացեալ Ազգ մը , որ ըս ինքեան պատնառ մը չունենալով յայլեւայլ Տէրութիւններէ յանուն կրօնակցութեան պաշտպանութիւն ,

Օսմանեան Կառավարութենէն ուրիշ Տիրոջ ունենալու չէր՝ նաեւ իր ընտանի վէներուն համար, եթէ իր մէջի պատահած կրօնական բաժանումները կեղծ սկզբունքով իբր ազգային բաժանումն չհամարվէին, եւ անով՝ իրեն ազգային միութեան եղծանումը չվաւերանար՝ նոյն իսկ Օսմանեան կառավարութեան կողմանէ :

Մեր կարծիքն այն է՝ թէ կրօնական բաժանումներ առանձին առանձին Պատրիարքներով հաստատելու հարկաւորութիւն մը չկար, եւ առանց անոնց ալ բաժանելոց կրօնական ազատութիւնը կրնար ապահովանալ, եթէ Ազգային միութիւնը, Կառավարութեան սկզբամբ՝ կրօնից շուաններով կապված չը համարվէր . բայց այն ալ չենք մոռնար ըսելու թէ, որովհետեւ Հայոց միութեան ներկայացուցիչ Իշխանութիւնը՝ մէյ մը կրօնաւորի ձեռք ընկած էր, յանցանքը առաւել այն սկզբանց է քան Կառավարութեան, որ արդարեւ՝ չէր կրնար Հայացմէ կրօնիւ բաժանեալ մասերն այնպիսի կրօնաւոր Իշխանի մը տակ ձգել, որ առաւել հալածող էր ըստ ինքեան քան պաշտպանող :

Բայց ինչ եղան այս կեղծ սկզբանց հետեւութիւնները, եւ ինչ օգուտ բերին Օսմանեան Կառավարութեան. ահա ասանք են ուշադրութեան արժանի բաները : Մաքիավէլի սկզբամբ՝ *Տիրեղու հարևար Բաժանում* պէտք էր. սակայն Օսմանցիին ոչ միայն օգուտ մը չհաղէց այս սկզբունքէն, այլ մեծամեծ վնասներէն ուրիշ՝ հանգստութիւնն ալ կորսնցուց :

Հայուն կրօնական բաժանումները հաստատվելէն յառաջ եւ յետոյ, օտարներն եկան, եւ յանուն կրօնակցութեան, *Դիկսասոր* եւ դասաւոր կտրեցան Օսմանցոյն գլխուն, ի պաշտպանութիւն բաժանեալ մասանց, ընդդէմ մայր Ազգին Հայոց. եւ այն, օրինաւոր կերպիւ. վասն զի միութիւնն ուրիշ քան չէր՝ եթէ ոչ լոկ կրօնական միութիւն մը, եւ հետեւաբար հալածիչ կրօնակից

մասանցն այլեւայլ Տէրութեանց: Ըսել է որ Հայոց Լուսաւոր-
չական մասը՝ թէ Օսմանեան եւ թէ այլ Տէրութեանց առջեւ,
իրեւ յանցաւոր եւ անպաշտպան մարմին, բնականաբար զգաց՝
թէ ինք ալ (իրմէ բաժանեալ մասանց նման) կրօնական մարմին
համարվելով՝ կարօտ էր ո՛ր եւ իցէ պաշտպանութեան. բայց այն-
պիսի առանձնացեալ կրօնք մը ինչպէս կամ յուսմէ՞ կրնար
պաշտպանութիւն յուսալ: Այս վիճակն երկայն չտեսց, Հայուն
համար ալ վերջապէս գտնուեցաւ Տէրութիւն մը, որ ելաւ, յա-
նուն Արեւելեան Եկեղեցոյ, յանկարծ, պաշտպանել այն յանցա-
ւոր կարծուած մասն, ի զարմացումն ամենայն Հայոց, եւ բռնա-
ցաւ այս խնդրոյն պատճառանօք:

Ահաւասիկ սագնապ մըն ալ Օսմանեան կառավարութեան,
որ Հայոց բազմակննիռ խնդրոց վրան յաւելնալով, ամէնք մի-
ասեղ դիզվեցան իր գլխուն եւ իրեն հանգստութիւնն ըստ ամենայ-
նի շփոթեցին, որ եւ ըստ սկզբանց Իսալացոյն, *Բաժանուիլը՝*
փոխանակ զօրութեան՝ սկարութիւն եւ անհանգստութիւն պատ-
ճառեց իրեն:

Ասոնք, եւ ասոնց նման վնասներն են ահա, որ Հայոց անու-
նութենէ, այսինքն, կրօնական կացութեանը սկզբունքն ընծազե-
ցան, եւ որ դեռ պիտի շարունակին՝ մինչեւ որ Հայն ալ ինքը
զինքը մարդու կարգ տեսնելով՝ ըսնի մը՝ նմանի, եւ իրեն տիրոջ
կառավարութեան ներքեւօքը ապաստանելով՝ աշխարհական հա-
մարատութիւնը միմիայն Օսմանեան Պետութեան, եւ հոգեւո-
րականը միմիայն Առտուծոյ սայ: Եւ որովհետեւ վերոյիշեալ վը-
նասներուն վերջ մը տալու, եւ նոյնպէս, թէ Կառավարութեան
եւ թէ Հայ ազգին օգուտներուն սկիզբն առնելու միջոցը՝ Հայոց
Ազգային միութենէ միայն կախում ունի, վերջացնենք այսպիսի
սխալեցուցիչ վնասներուն խնդիրն, ու սկսինք Հայոց Ազգա-

յին միութենէն առաջ զայիք անուրանալի օգուտները զննել :

Եթէ Հայ Ազգը , մեր գիտցածին պէս , հլուքիւնն ու հաւասար-
մութիւնը իր հակօրին վրայ կրեց դարերէն ի վեր , այն Ազգն ու-
րիշ բան չէ , եթէ ոչ՝ աւանդ անդրժեյի եւ խրքագան , որ Նախա-
սահմանութիւնը յանձնած է Օսմանեան Պետութեան : Այս Ազգն ,
Ասիոյ մէջ իբրեւ ծաղիկ հոտաւէտ , դարմանի եւ խնամոց կարօտ
է , եւ այն դարմանն ու խնամքը՝ օտարներէն ոչ կրնայ ընդունիլ
եւ ոչ վայելել . այս պատճօնը , ինչպէս որ ըսինք , Օսմանեան
Տէրութեանն է , որ գիտէ այս Ազգին բնաւորութիւնը , զայն անե-
ցնելու կամ չորացնելու կերպը . որ հանաչէ նորս աւօրեայ պի-
տոյիցն ու բարօրութեանը միջոցները . որ գիտէ վերջապէս թէ այս
հին ու սրամիտ Ազգը իրեն յանձնուած է վերին Նախախնամու-
թեան կողմանէ . որ ոչ միայն իբրեւ պատճապան՝ այլ իբրեւ հայր
պատասխանատու կարգրված է առաջի անեղ ասեցին Աստուծոյ :

Ահա այս դիտողութեամբ մեք ալ ելանք եւ հօր ու որդոյ մէջ
պատահած դիպուածներն ու անոնց անբնական կացութենէ ծա-
գած երեւելի վնասներն յիշել ուզեցինք յօգուտ երկոնցունց կող-
մանց : Եւ որովհետեւ Հայուն եւ իրեն Տիրոջը վնասներն ու շահերը
չենք կրնար իրարմէ զատել , համարենք ուրեմն թէ Օսմանեան
Տէրութիւնը պիտի հանաչէ , որ հին կացութեան բնական սկզբունք
մը տալով Հայոց միութենէն յուսացած օգուտներնիս՝ նախ իրեն ,
եւ ապա Հայոց համար պիտի ըլլան :

Գուցէ ըսողներ պիտի գտնուին , թէ ինչո՞ւ համար Հայերը միայն
որոշեցինք Օսմանեան հպատակ ազգաց մէջ , եւ անոնց վրայ
միայն դրինք Թրքասանի բարօրութեանը համար փափաքած
յոյսերնիս : Երկու դիտողութիւն կար յայտն մասին , եւ երկո-
նցունց մէջ ալ նշմարեցինք , որ Հայոց պէս ըստ ամենայնի յարմար
Ազգ մը չըկայ ի Թրքասան , որ կարենայ թէ իրեն եւ թէ իր

Տէրութեանը արժանաւոր հաւասարմութեամբ աշխատիլ, ամենայն իրաց մէջ. զոր քանի մի տողով ալ կրնամք իմացնել :

Նախ՝ Հայոց բնաւորութիւնը եւ սովորութիւններն այնչափ նմանութեամբ կապված են Տանկաց հետ, որ եթէ կրօնական արքերութիւն չունենային՝ իրարմէ որոշելը դժուար պիտի լիներ. եւ այս պատճառաւ Հայաստանի քաղաքաց մէջ ասեցով անհամար Տանիկ գացեր ու իրենց բնակութիւնն այն տեղերը որոշեր են : Տանիկն այս կերպիւ, ոչ միայն հայրենակից է Հայուն, այլ եւ քաղաքակից եւ բարեկամ. որոց հաւասարմութեանը վրայ հնուց ի վեր խիստ ապահով՝ անոր հարպիկութեանը միշտ կարօտ է, թէ դրամական թէ առեւտրական եւ թէ ոչ եւ իցէ վարչական խնդրոց մէջ : Արեւելեան Ազգ մը չկայ, որ Տանկաց հետ Հայուն չափ կապված՝ միանգամայն անոնց վստահութիւնը գրաւած ըլլայ, որ ստուգիւ Օսմանեան Պետութեան կենդանութիւնն իրեն կեանք՝ եւ անկուսք իրեն մահ համարած է : Յոյնը ասանկ չէ...:

Երկրորդ՝ այս Ազգը կրօնիւ առանձնացեալ՝ չի կրնար ուրիշ Ազգաց հետ յարաբերութիւն ունենալ, առանց արտադողի եւ առանց իւր Նախնական կրօնքը վստահի մէջ ձգելու, քանի որ Տանկաց հետ ունեցած յարաբերութեանցը մէջ՝ հարցութեանը անգամ ազատ է : Այս մասին մէջ ալ Յունաց եւ այլ հպատակ Ազգաց հետ համեմատութիւն չունի :

Մեր մասնութեան վերջի սահմանին հասանք, Հայր գիտէր եւ Տանիկն ալ չգիտէր նէ իմացաւ, ալ ուրիշին խօսք չմնաց. թող ուրեմն մասնիչներն ալ լռեն, եւ իրենց Ազգին՝ միանգամայն Օսմանեան Կառավարութեան օգուտներն աւելի վեհանձն կերպիւ, այսինքն, դարոյս ակնոցովը նկատեն :

Դ

Հայոց Ազգն իրեն անսիրտեան մէջ ինչ ընթացք որ բռնեց, եւ այն ընթացքովն ինչ որ վասկեցաւ՝ քննաւանդ վերջերս, անասիկ աչքերնուս առջեւը կեցած են. Օսմանեան կառաւարութեան անհանգստութիւն պատճառով, երկպառակութիւններն ու յուզմունքը, նոյն իսկ կառաւարութեան արձանագրութեանց վկայութեամբն ալ՝ ուրիշ բաներէ ծագած չեն, եթէ ոչ՝ ի վրնջմանէ կրօնաւոր եւ կրօնասէր (երկոցուց խմորն ալ միեւնոյն ալիւրէ շաղեալ) անձանց : Սոքա հետերնին առնելով աշխարհական խնդիրներն ու Հայոց ընդհանրութեան անունը, զօրացան եւ յանուն Ազգի միմեանց վրայ բռնանալով՝ նախ քան որ մնն եւ ապա անհամանմանութիւն պատճառեցին՝ նաեւ Հայկական դաստիարակութեանց : Այս եպերելի ընթացից հետեւութիւնն սոյն եղաւ, որ ժողովրդեան լսածն ու սովորածը համանմանութիւն չունենալով՝ կարծես թէ զանազանութենէ բաղկացեալ այլակերպ խմբի մը ձեւացաւ Հոյոց սեռը :

Այս վիճակին մէջ գտնուող հպատակն՝ ստուգիւ անպիտան եւ վնասակար էակ մը համարվելու էր, թէ իրեն եւ թէ իւր Տէրութեան : Այսու ամենայնիւ, ժամանակի եղիայներուն անձանօր Միասէրներ, ու անսիրտեան Բահադին չճնրադրողներ ալ շնչ կային Ազգին մէջ. որ մաս մը ժողովրդեան հետ խառնուրված՝

բան, ու բնու անգամ չունէին այն երկու կործանիչ մասանց հետ կապվելու : Սոքա Կառաւարութեան օգուտներն իրենցինին պէս հսկելով՝ աշխատութիւն եւ ջանք չսերժեցին Հայոց Միութեան համար, եւ վերջապէս մօտեցան այն Տանարին, ուր Սահմանադրորթիւնը բազմեալ կայր ի պատրաստի, զամենեսինսն իր գրկին մէջ ի միութիւն հաւելոյ : Ըսել է թէ Հայոց Ազգն, որ իր այժմեայն վիճակին մէջ փոքր ինչ կարողութիւն ունեցաւ իրեն օգուտները հանաչելու, սարակոյս չունիմք թէ քաջութիւն եւս պիտի ունենայ, որ նոր սկզբամբ՝ կրօնական յուզումներն ալ այսուհետեւ անվնաս՝ միանգամայն աննշան իրեք համարվին իրեն համար :

Զարմանք, որ Հայերն, ամէն երկրի ամէն քաղաքի եւ ամէն գիւղի մէջ՝ իրարմէ տարբեր կամ անհամանման դաստիարակութեամբ անջատեալ՝ եւ զիրար չհանաչելու վիճակին մէջ ընկղմեալ կարծած ասեցնիս, ելան՝ իրենք իրենց միութեան Տանարի դուռն ափ առին... Մասիր ուրեմն Հայ Ազգ, բայց ջանս որ նախ արտի միանաս, զի միութեան հիմք սէր է . իսկ եթէ սիրոյ հիման վրայ չկայանայ բու միութիւնդ, եւ կամ ամենափոքր անտարբերութեան ենթարկրվի, այն ասեմ լաւագոյն պիտի համարիմք կատարեալ լռութիւնն, որպէս թէ ոչինչ խօսեցանք.....

Հայն իմանալու է, որ բիւրաւոր *միութիւնի* չեն կրնար օգուտ բերել իրեն, եթէ ինք հոգս չսանի անոնց նպատակի կարելու միջոցներուն վրայ. վասնզի *քաներն* ու *կրօնականը աշխարհականեն* վարչութեամբ *գաւեղներն* ըստ ինքեան նշանակութիւն մը չունին Հայուն համար, եւ չիպիտի ունենան, եթէ նա՝ Օսմանեան Տէրութեան եւ իրեն վայելուչ սկզբամբ չընթանայ :

Վերջին ասեցնելու քանի մի օրագրաց սղալ կարծիք այն էր, թէ Հայերը կառաւարական գործերու համար ծնած չեն. եւայլն:

Սոցա բերանը կարկելու համար բաւական նիւթ ունիմք . բայց Ասորեսանի նոր Իշխանին, այսինքն, Տաւուղ Հայ Փաշային արժանաւորութիւնն ու կարողութիւնը դասելու համար՝ երեւի թէ Օսմանեան եւ այլ Տէրութիւնք յիշեալ օրագրաց ակնոցովը չնայեցան այդ Անձին վրայ... Սակայն Հայոց մէջ այսպիսի փաշաներ ու էֆէնտներ պակաս չեն, որք թէ քաղաքագիտութեան եւ թէ գրագիտութեան մէջ Ասիոյ պարծանք ու փառք կրնան համարվիլ . եւ որովհետեւ մեր խնդրէն փոքր ինչ շղեցանք՝ ըսենք նաեւ թէ Հայոց մէջ երեւելի գերդասաններ ալ պակաս չեն . Տիւզեանց համբաւաւոր գերդասանը, նոյնպէս եւ Պալեանց ու Տասեանց գերդասանները դարերէն ի վեր Ազգին ծանօթ են ու Տէրութեան ալ վստահութիւնն ունին . բայց եւ այնպէս՝ Հայոց ընտրութիւնը արժանաւորութենէ ուրիշ բան չընդունիր . վասն զի՝ հարուստն ու աղքատը հաւասար է նորա իրաւանց առջեւ, եւ եթէ վերոյիշեալ անձինք ունին արժանաւորութիւն գլուխ միութեան կանգնելոյ, նոյնպէս եւ եթէ ունին կարողութիւն կառաւարելոյ, այդ գաղտնիքը պէտք է որ քուէարկութենէն իմանամք . բայց այնչափ հաստատ գիտենք թէ ո՞ր եւ իցէ ընտրեալ Հայր՝ Եւրոպացոյն չափ կարողութիւն ունի իւր պաշտօնը վարելու :

Մեք գիտեմք որ եթէ Հայր չմիանայ եւ իրեն օգտակար չլինի, Տէրութեանը վնասակար է . նոյնպէս եւ եթէ Տէրութեանը պարծանք չլինի, անոր նախասինք : Սակայն Հայոց այժմեայն կացութիւնն ու վիճակը ստուգիւ ջերմ յառաջադիմութեան մէջ է, եւ այն ջերմութիւնն ի բարին ուղղելու համար՝ *հարկանման դաստիարակութեան* ուրիշ միջոց չկայ, եւ այս, ուրիշ կերպիւ չլինիր՝ եթէ ո՞չ կրօնականը բոլորովին կրօնաւորաց՝ եւ աշխարհականը մասնաւորապէս աշխարհականաց ձգելով :

Մեք, ինչպէս որ ուրիշ անգամ ըսինք՝ ամենայն կարգադրութիւն

միացեալ վարչութեան ձգած ենք , որ ինչպէս որ ուզէ այնպէս
սնորհնէ : Սակայն չենք գլանար ըսելու թէ յիշեալ վարչութեան
սրբազան եւ առաջին պարսքը՝ դաստիարակութեան՝ եւ *հաս-
նանունն դաստիարակութեան* վրայ ամենայն լրջութեամբ հոգս
սանելն է :

Ազգ մը վերակազմելն ու դաստիարակութեան համանմանու-
թիւն տալը միեւնոյն նշանակութիւնն ունի . վասն զի Ազգային
բնաւորութիւն ձեւացնողը դաստիարակութիւնն է , եւ եթէ այն
ալ միակերպ սկզբամբ չաւանդըվի պատանեկին , կարելի չէ
համանման ձեւ յուսալ յայնմանէ : Վերջի դարերէս ի վեր՝ Հայ
Ազգն այս վիճակին մէջ ընկղմեալ՝ կորսնցուց բոլորովին իւր
Ազգային բնաւորութիւնը՝ մանաւանդ ըստ բարոյականին , ինչպէս
զգեսն ըստ նիւթականին . եւ անա այս դաստիարակութեան պա-
կասութիւնը , կամ լաւ եւս՝ անհամանմանութիւնն էր պատճառ,
որ այս Ազգին գլխէն այնչափ թուառութիւններ անցան , եւ
հետեւեցին ձգեցին աւերումն եւ կործանումն :

Գուցէ փոքր ինչ երկայն խօսեցանք դաստիարակութեան վրայ
բայց ինչ կրնանք ընել առանց անոր , եւ ո՞ր բանին մէջ մարդս
անոր չկարօտի . յառաջմանէ ըսինք թէ Օսմանեան Տէրութեան
ու հպատակեալ Հայոց օգուտները մեր փափաքած միութենէ միայն
կախում ունին , եւ չենք վախճար կրկնելու թէ նա միայն կարող
է մատակարարել . վասն զի չեսանք եւ չկայ թրքասանի մէջ
Քրիստոնէ ուրիշ Ազգ մը , որ Հայոց պէս հաւատարիմ միանգա-
մայն գործունեայ ըլլայ :

Ուստի ալ ինչ պարսք ունիմք օգուտները մի ըստ միոջէ յիշելու,
եթէ այս Ազգը միանայ ու դաստիարակութիւնն իրեն առաջին
դրօշն համարի !

Օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան , երբ որ այս Ազգն իրեն առ-

սնին ամէն գործերը, եւ մինչեւ դասասաններն անգամ ինքը վնոելու արտօնութիւնն ունենայ, եւ իւր Համազգեսաց ընդհանուր տեսչութեամբն՝ Կառավարութիւնն անհանգստութենէն ու ձանձրութենէն զերծ պահէ !

Օգուտ չէ, երբոր Հայն իր կրօնական ու աշխարհական վարչութիւնը մասնաւորելով՝ կրօնից ազատութիւնն իրօք հաստատէ, եւ յուզմանց ու երկպառակութեանց ալ վերջ մը տալով՝ առիթ չձգէ, որ յանուն կրօնակցութեան օտարազգիք էլնեն ու Տէրութեան շիրտութիւնն եւ աղետ պատճառեն !

Օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան, երբ որ Հայերը *բանի մը նմանին*, ու այլ եւ այլ Տէրութեանց պաշտպանութեանը կամ անոնց դրօշին տակը մտնելու չդիմեն !

Օգուտ չէ, երբ որ Հայերն իրենց դպրոցները բարեկարգեն եւ ուսմանց ու գիտութեանց ամէն նիւղերը զարգացնելով՝ Կառավարութեան բազմատեսակ պիտոյիցը համար՝ հարկաւոր եղած անձիւնքը պատրաստեն, եւ զինքը օտարաց կարօտութենէն ազատելէն յետոյ՝ Տէրութեան գանձին ալ խնայութիւն պատճառեն !

Օգուտ չեն, երբ որ Հայերն իրենց Ազգայնոցը բնական երկիրներուն հետ վարչական առնչութեամբ կանօնաւոր հաղորդակցութիւն ունենան, եւ այն տեղերուն տուրքերն ու այլ եւ այլ կարգադրութիւններն հսկելով՝ Տէրութեան եկամուտներն անհաւատարմաց հանկերէն ապահովցնեն ու Տէրութեան գանձին հատուցանելու պատասխանատուութիւնը վրանին առնեն. այն երկիրներուն յափշտակութիւններն ու անիրաւութիւններն արգիլեն. տառապանաց եւ հարստահարութեանց առիթները վերցնեն. բնակչաց ապօրինաւոր ընթացքը զսպեն. երկրին հարստութեան համբան դիւրացնելով երկրագործութիւնը ծաղկեցնեն !

Արեւելիք՝ մանաւանդ Օսմանեան Ասիոյ մէջ հաղորդակցու-

թիւններն ըստ ամենայնի դադարման մէջ են չըսելու համար՝ համարենք թէ խիստ դժուար եւ անսանելի կացութեան մէջ են : Ապագան անցեալին վնասակար դժուարութենէն ազատելու համար՝ անհնաւասիկ Հայոց միութիւնը, որ առ հարկի ստիպեալ է հոգս սանիլ՝ հարկաւոր եղած հաղորդակցութեանց միջոցը մտածելու. ասոնք Օսմանեան Տէրութեան օգուտ չեն :

Օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան, երբոր Հայերն իրենց դաստիարակութիւնը համանման սկզբան վրայ հիմնելով՝ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի եւայլն երկիրներու բնակիչ Հայոց վրայ ալ՝ (իրենց բազմաթուութեան արտօնութեամբ) բարոյապէս ազդեցութիւն ունենան, ու նոցա բոլորեցունց համակրութիւնն ստանալով, Ազգային ընդհանրական ամէն խնդիրներն իրենք լուծեն, իրենք կարգադրեն եւ իրենք վաւերացրնեն ! Ստուգիւ չենք գիտեր թէ Հայուն ստորնութենէն ինչ վաստակեր է Կառավարութիւնը մինչեւ ցայսօր, բայց անոր բարձրութենէն քաղվելիք մեծ օգուտներն անուրանալի են՝ մանաւանդ Եւրոպական նկատմամբ :

Հայոց մէջ շատ մեծատուն անձիւնք, Ազգային կտակ ըրած ասեցինք, չեն գիտեր թէ ինչպէս կարգադրեն որ իրենց կտակը ապահով մնայ. կտակները Հայ Ազգին եւ անոր ընդհանրութեանը բարոյական օգտին համար եղած են մինչեւ ցայժմ, այսուամենայնիւ մինչեւ հիմայ այնպիսի կտակ մը չկայ, որ ուղղակի Օսմանեան երկրին մէջ բնակող Հայոց յանձնըված լինի անոր մասակարարութիւնը : Յանցանքը որո՞ւն է, մի թէ Օսմանեան Հայերն այլեւայլ երկիրներու Հայերէն պակաս սրամիտ են, կամ թէ ի նոցանէ պակաս այժխոյժ ունին... ո՛չ ո՛չ. Օսմանեան Հայոց յանցանքը միայն այն է, որ խախտուտ եւ անհաստատ կացութեան մէջ են, այսինքն՝ բանի մը նմանութիւն չունին, այսինքն՝ ոչինչ են, վասն զի միութիւն չունին, վասն զի բաժանեալ միմեկի մէջ

են, վասն զի իրենց արդի վիճակը Տէրութեան կողմէն վաւերացեալ է, որ անհաստատութենէ եւ չգոյութենէ ուրիշ նշանակութիւն մը չունի . եւ մէկ խօսքով Օսմանեան Հայոց համար Ազգութիւն չկայ՝ այլ միայն քանի մի կրօնական խմբերու անմիութիւն, այսինքն խռովութեանց եւ յուզմանց ժողովասեղի, որ կտակօղին առջեւ՝ չէ թէ միայն անապահովութեան՝ այլեւ իրական կորստեան երկիր մըն է Թուրքասանը. վասն զի այս աւուր կրօնական խմբերը՝ կրնան վաղը խմբաց խմբեր ըլլալ, եւ այնպէս նդակոտոր հանել Ազգին ընդհանրութեանը նուիրեալ գումարը : Իսկ Ազգը եթէ որ միանայ եւ միութեամբը կտակօղաց վստահութիւնը գրաւելու վիճակին մէջը որ գտնուի՝ օգուտ չէ Թրքասանի, օգուտ չէ ուսմանց եւ արհեստից, եւ վերջապէս օգուտ չէ Օսմանեան Տէրութեան :

Սոյն ոճով, Հայոց ընդհանրութեան վերաբերեալ եկամտից ամփոփութիւնը եւ զանոնք շահաւէտելու եւ մասակարարելու պատշտունը՝ եթէ Օսմանեան Հայոց յանձնըլի, կարծենք թէ միջոց մը չկայ որ Թրքասանի զարգացման չնպաստէ, վասն զի մեծ վարչութեան կարօտը եկամտից շահաւէտութիւնն ուրիշ կերպիւ չլինիր, եթէ ոչ՝ համբայներ, գործարաններ եւ իջեւաններ շինելով, երկրագործութիւնը ծաղկեցնելով, երթելեկութեան եւ վաճառեաց տարութեան ղիւրին միջոցներ հնարելով : Ասոնց ամէնն, որ Հայոց վերանորոգութենէն կամ միութենէն կախում ունին՝ օգուտ չեն Օսմանեան Տէրութեան :

Վերջապէս օգուտ չէ երբ որ Եկեղեցականը Վարչութեան կողմանէ իրեն պիտոյից ուօճիկն՝ ամիսը կամ տարին անգամ մի ըստ արժանոյն ընդունելով՝ ինքզինքը միայն խաղաղութեան եւ հանդարտութեան միջնորդ ընելու պարտապի, փոխանակ Քրիստոնէութեան անվայել գծութեանց մէջ իյնալու, որ շատ անգամ քահա-

նան անոց մէջ մտած է իր չփառորութենէն ստիպեալ, յորմէ թէ Ազգիքն էւ թէ Տէրութեան անհնարին դժուարութիւններ ծագած են :

Անուշտ աստնի էւ ասոնց նման մեծամեծ օգուտներ են, որ օրինաւոր էւ համանման դաստիարակութեան շնորհիւր միայն պիտի վայելեն թէ Տէրութիւնը էւ թէ բնակիչները. էւ եթէ Հայոց միութիւնը կարենայ այս սրբազան Պատշօնը լրջութեամբ վարել, Աստուծոյ էւ Տէրութեան առջեւ պարզ երես կրնայ կենալ, իսկ եթէ ո՛չ՝ միութեան հարկաւորութիւն չունիմք, էւ այսօրուրնէ կրնամք ըսել՝ թէ Հայր պարզերես ծնաւ ու սեւերես մեռաւ :

Այսու ամենայնիւ յուսահատութեան պատճառ մըն ալ չունիմք, վասն զի Հայերն Ասիոյ մէջ իրենց բնակակից Ազգերէն շատ վեր կարծած էմք : Այս Ազգիքն անցեալն ալ, որ նե՛տի պէս սլացաւ զնաց, այս աւուր վիճակին պէս՝ անուշ էւ համակրական ազդեցեալիւն մը տուած է մեզ էւ ամէն Հայասիրաց : Զգենք ուրեմն այն յիշատակութիւններն իրենց փառախառն բշուտութեանց մէջ, էւ յուսանք որ Հայերն իրենց ընդարձակ աւերակացը լռիկ՝ բայց սրճնջուն խրատէն օգտելով պիտի օգտին այսուհետեւ. վասն զի Հայն անցեալէն ասկէց աւելի օգուտ մը չկրնար քաղել :

Հայուն յանցանքը միայն այն է, որ Եւրոպացոց հետ ունեցած առնչութիւնքը *ակնածութեամբ* ընելով, քաղաքականութեամբ՝ ներկայ դարէս բաւական էս է մնացած : Սակայն ինքր գիտէ որ լուսաւորութեան էւ բարօրութեան առաջին էւ ամենամեծ միջոցները յաղորդակցութեան յանախութենէն առաջ եկած են. էւ եթէ իւր միութեամբը համանման դաստիարակութեամբ ալ զարգանայ, անուշտ ստիպութենէն առաջ եկած *հետն* ու *նախանձը*, *ինքնահաւանութիւնն* ու *փոքրոգութիւնը*, *ասեղութիւնն* ու *անտարբերութիւնը* մէկ դի ձգելով, *ոչանան* էւ *գիտութեանց* պիտի պարապի

Եւ բուն իր զաւակներէն՝ ուսուցիչ, աշխարհակենցաղ, քաղա-
քագէտ, գրագէտ եւ օրէնսդիր պիտի պատրաստէ իրեն :

Աստնի էն ահա, Միութեան ընելիքը եւ պատշօնը . աստնի էն
Ազգին եւ Տէրութեան օգտակար միջոցները, լուսաւորութեան եւ
մարդկային պատրուց պահանջմունքը. եւ մէկ խօսքով Թրքասանի
վերանորոգութեան սէրը, որ Օսմանեան Հայոց սրբազան պատրի-
արքն է Աստուծոյ եւ Տէրութեան առջեւ :

Բայց շնորհանք վերջի բարեւնուս հետ անգամ մըն ալ ամենէն
հարկաւորը կրկնելու, որ բնական սովորութիւն մըն է ամենայն
անձանց յիշեցնել՝ մանաւանդ մնաս բարովի ասեմ :

Ներելի է մեզ կարծել թէ Հայոց արդի վիճակը հաստատ հիման
վրայ չէ, եւ եթէ այսպէս շարունակի՝ օրքսօրէ սկարանալով
ահագին անկման պիտի մօտենայ : Հայ եկեղեցականաց բազմա-
թիւ ու կրթեալ մասը, սարակուս չունիմք որ պիտի ջանայ՝ մա-
նաւանդ ձեռնհաս լինի մեր առաջարկութեան, վասն զի իրեն
սրբազան պատրաստութիւնը նանաչօղ կրօնաւորը չէ կարօղ իր
կրօնը սիրել առանց իր Ազգը սիրելու. բայց մեր կարծեօք մաս
մը կրօնաւորք ալ պիտի ջանան արգելել Հայոց Ազգային միու-
թիւնը... բայց վնայ այն անարժան եւ ազգսեաց կրօնաւորաց, որ
փոխանակ չորս միլիօն ժողովրդեան օրհնութիւնն ընդունելու՝
անիծից ամաններու պէս պիտի գարշանան Ազգին առջեւ. վնայ
անոնց որ աշխարհական վարչութիւնը ձեռքէ չհանելու պատ-
նառաւ՝ հոգեւորապէս հովուելու ժողովուրդ ալ չպիտի զտնեն
փոքր ժամանակէն յետոյ : Վասն զի երբ միութիւն չկայ այս
դարուս մէջ, գալ դարուն Հայ ալ չկայ. ԶԻ ԶԻՔ ՓՐԿՈՒԹԻԻՆ
ԱՐՏԱՔՈՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ :

Հայաստեանի Գաղղիացի

D. S. A. de N***

